

Geliş Tarihi: 27.03.2025 Kabul Tarihi: 19.05.2025 Yayın Tarihi: 30.05.2025

10.71138/turkav.1666442

XVIII. Yüzyılda Balkan Coğrafyasında Veba Hastalığının Görüldüğü Yerler ve Osmanlı Ekonomisine Etkileri

Fatima Sevde Gül | 0009-0008-7380-5121 |
fatimagul@stu.aydin.edu.tr

İstanbul Aydın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih,
İstanbul, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/00qsyw664>

Öz

Tarihin muhtelif zamanlarında insanlığı tehdit eden ve salgına dönüşen hastalıklar, yüzyıllardır toplumları olumsuz etkilemiş ve birkaç gün, hafta ya da yıl içerisinde milyonlarca insanın kitlesel ölümüne neden olmuştur. Veba Salgını (Ta'un) da Osmanlı dünyasında bilhassa XIX. yüzyıldan itibaren umumen etkisini yitirip, yerini kolera salgını ve bu mikrobun yarattığı büyük salgınlara bıraksa da bu yüzyıla kadar imparatorluğun muhtelif bölgelerinde gerek yerel düzeyde gerekse bölgesel olarak etkisini hissettirmiştir. XVIII. yüzyıl bu bağlamda Osmanlı Devleti için vebanın bölgesel olarak çok sık görüldüğü ve çokça kaybın verildiği bir dönem olmuştur. Balkan coğrafyasında da cereyan etmiş olan bu hastalık, insan ve toplum sağlığı açısından olumsuz neticelere sebebiyet vermiştir. Osmanlıların var olan mali düzeni de bu hastalıktan etkilenmiş ve Osmanlı ekonomisinin vergilendirme sisteminde yer alan *cizye*, *avârız*, *evlâd-ı fâtihan* gibi vergiler üzerinde etkisini önemli ölçüde göstermiştir. Bu makalede Osmanlı idaresinde Balkan Coğrafyasında cereyan eden veba salgınlarının, hangi kaza ve bölgelerde ne sıklıkla cereyan ettiği, salgınların tesirleri ve merkezi yönetimin salgınlara karşı aldığı tedbirleri, salgınların vergi sistemine etkilerinin üzerinde durulurken bölgede görülen veba salgınının XVIII. yüzyıldaki etkilerini kapsamaktadır. Çalışmada Osmanlı arşivinden tespit edilen veriler Balkan coğrafyası sınırlı tutularak kullanılmıştır. Resmi evraklar için Osmanlı arşivlerinde tespit edilen veriler, Balkan coğrafyasında sınırlı tutulmuştur. Bu bağlamda elde edilen veriler, salgının hangi Balkan şehir ve bölgelerinde görüldüğüne ve görüldükleri yerlerdeki etkileri hakkında bir değerlendirme yapabilmeye olanak sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı, Veba, Taun, Salgın, Kara Ölüm, Vergi.

Sub. Date: 27.03.2025

Acc. Date: 19.05.2025

Pub. Date: 30.06.2025

10.71138/turkav.1666442

Places Where the Plague Was Seen in The Balkans in the 18th Century and Its Effects on the Ottoman Economy

Fatima Sevde Gül | 0009-0008-7380-5121 |
fatimagul@stu.aydin.edu.tr

Istanbul Aydın University, Institute of Graduate Studies, History,
 Istanbul, Turkey

ROR ID: <https://ror.org/00qsyw664>

Abstract

Throughout various periods of history, diseases that threatened humanity and turned into epidemics have adversely affected societies, causing the mass death of millions within days, weeks, or years. Although the Plague (Ta'un) lost its general impact in the Ottoman world starting from the 19th century and was replaced by cholera and the devastating epidemics it brought, it had continued to affect various regions of the empire, both locally and regionally, until that century. The 18th century, in this context, was a period in which the plague was frequently observed in many regions of the Ottoman Empire and caused substantial losses. This disease, which also broke out in the Balkan geography, had negative consequences in terms of human and public health. The existing fiscal system of the Ottomans was also affected by this disease, and taxes such as cizye, avarız, and evlad-ı fatihan, which were part of the Ottoman taxation system, were significantly influenced. This article focuses on the effects of the plague epidemics that occurred in the Balkan geography under Ottoman administration. It examines the frequency and regional distribution of the outbreaks, their impacts, and the measures taken by the central administration in response, as well as how these epidemics affected the tax system. The study is limited to information identified from the Ottoman archives concerning the Balkan region. The archival documents used, drawn from official Ottoman records, allow for an evaluation of where the plague appeared in the Balkans and the consequences it had in those areas.

Keywords

Ottoman, Plague, Ta'un, Epidemic, Balkans, Black Death, Tax.

Giriş

XVIII. yüzyıl, Osmanlı Devleti için vebanın bölgesel bazlı olarak sık görüldüğü ve çokça kaybın verildiği bir dönem olmuştur. Yüzyıl boyunca belirli aralıklarla devam eden vakalar, bazı dönemlerde yaygın ve yıkıcı olurken bazı dönemlerde ise bölgesel olarak görülmüştür. Zikredilen dönem içerisinde veba vakaları, dağınık bir şekilde görülmektedirken aynı zamanda birbirine yakın bölgelerde de tesadüf etmiştir. Bu yüzyılın koşulları, yani Osmanlı, Rusya ve Avusturya savaşları, doğal afetler, kıtlıklar ya da ticari faaliyetler veba hastalığının ortaya çıkmasında ve yayılmasında etkili olmuş ve imparatorluğun tamamını etkilemiştir. Veba; çok fazla ölüme sebebiyet verdiği gibi, sonuçları itibarıyla kalıcı etkiler de bırakmıştı. Bu etkilerin en önemlisi vebanın görüldüğü bölgeler başta olmak üzere ekonomik kaynaklar ve insan gücünün azalmasıydı. Çekirgeler¹, iklim şartları, kuraklık gibi faktörlerde veba hastalığının ortaya çıkışını etkilemekteydi. Bu faktörlerin beraberinde getirmiş olduğu pahalılık ve sefalet de salgınların daha geniş alana yayılmasına sebep olmuştur.²

Bu çalışmada Osmanlı idaresinde Balkan Coğrafyasında cereyan eden veba salgınlarının, hangi kaza ve bölgelerde ne sıklıkla cereyan ettiği, bunların tesirleri ve merkezi yönetimin tedbirlerinin neler olduğu üzerine dururken, bölgede görülen veba salgınının XVIII. yüzyıldaki etkilerini kapsamaktadır. XVIII. yüzyılda veba hastalığının hem Osmanlıların Balkan coğrafyasında zuhur ettiği yerler hem de hastalığın ekonomik alandaki etkileri Osmanlı resmi evraklarına göre değerlendirildi. Resmi evraklar için Osmanlı arşivlerinde tespit edilen veriler, Balkan coğrafyası ile sınırlı tutulmuştur. Zira Anadolu coğrafyası için bu tarz çalışmaların yeterli sayıda olduğu gözlemlenmektedir.³ Çalışanın konusu olan veba hastalığı ile ilgili Michael

¹ Bk. Alpaslan Demir, "Osmanlı Devleti'nde Haşerelere Karşı Bir Önlem: Çekirge Suyu", *Erdem*, S.67, 2014, ss.33-45.

² Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 10.

³ Örneğin Bk. Mustakim Arıcı, "İslâm Coğrafyasında Salgınlar Tarihinin Sessiz Kaynakları: Taun/Veba Risaleleri Literatürü", *Nazariyat: Journal for the History of Islamic Philosophy & Sciences/Nazariyat İslam Felsefe Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 1, İstanbul 2021, ss. 93-148; Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2004, ss. 17-32; Ramazan Emektar, "İbn Acibe'nin Vebâ/Tâun Gibi Hastalıklara Yaklaşımı", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S. 1, Kocaeli 2023, ss.69-92; Necmeddin Akyay, "Türkiye'de Veba Salgınları ve Veba Hakkında Eski Yayınlar", *Mikrobiyoloji Bülteni Ankara Mikrobiyoloji Derneği Yayın Organı*, C. 8, S. 2, Ankara 1974, ss.209-219; *Türk Tarihinde Salgınlar ve Afetler*, ed. Musa Şamil Yüksel, Hasan Işık, Astana Yayınları, 2021, ss.1-352.

Dols'un İslam Tıp Tarihi ve veba üzerine çalışmaları ile Osmanlı Devleti'nde 1700-1850 yılları arasında görülen veba hastalığı ile ilgili Daniel Panzac'ın eseri, bolca istifade edilen bir çalışma olmuştur. Panzac, zikredilen tarih aralığında vebanın hangi bölgelerde ortaya çıktığı, epidemiyolojisini, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu tarihlerdeki nüfusunu ve salgının bu nüfusa etkisi ve muhtelif yıllarda nerelerde kendini gösterdiğini irdelerken, aynı zamanda Doğu Akdeniz'deki sağlık örgütlenmeleri üzerine bilgiler sunmaktadır. Panzac'ın bu eserinin dışında Andrea Robarts'ın 1768-1830 yılları arasında Osmanlı ve Rusya'nın sınırlarındaki demografik hareketlilik ve salgın hastalıkların yayılımını konu edinen eseri önemlidir.⁴ Robarts'a göre veba salgını, Osmanlı Devleti'nde XV. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmıştır. XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar hastalığın görülmesi, toplum tarafından alışılmış bir durum haline gelmiştir. Robarts, Osmanlı coğrafyasında yaklaşık 300 yıl boyunca veba hastalığının varlığını belirtmektedir. Öte yandan Alfred Jay Bollet'de 1987 yılında yazdığı eseri ile bulaşıcı olan ve olmayan büyük salgınların tarihini ele alırken, salgın hastalıkların savaş, ticaret, beslenme ve insan eylemlerinin üzerindeki etkisini tartışır.⁵ Bollet dışında Yaron 'da Osmanlı İmparatorluğu'nda görülen salgınların XVII-XVIII. yüzyıllardaki etkileri hakkında bilgiler vermektedir. Ayalon, salgınlar ve diğer felaketler karşısında insanların vermiş olduğu tepkilerin dini sınırlarının düşünülenden daha az önemli olduğunu iddia etmektedir.⁶ Diğer çalışmalardan biri de Michael W. Dols'un veba hastalığının ikinci salgını olarak ifade edilen *Kara Ölüm*'ün Orta Doğu'da görülmesinden XIX. yüzyıla kadar uzanan süreç içerisinde hastalığın tekrarları hakkında bilgiler veren çalışmasıdır. Bu bilgileri ifade ederken Ortadoğu'da veba kronolojisinin oluşturulmasına yönelik tarihi kaynakları incelemiş, bilhassa Suriye ve Mısır'ı ele almıştır.⁷ Öte yandan Oskar Kolling ise, XVIII. yüzyıl veba salgınları bölgesel bir halde cereyan ederken Türk-Macar ticari münasebetlerine odaklanmış ve hastalık nedeniyle iktisadi ilişkilerde alınan tedbirler üzerine durmuştur. Bununla birlikte XVIII. yüzyılda hastalığa karşı karantinalarda uygulanan üç devreden ve bunların

⁴ Andrew Robarts, *A Plague On Both Houses?: Population Movements and The Spread Of Disease Across The Ottoman-Russian Black Sea Frontier, 1768-1830s*, Washington DC. 2010, ss. 187-306.

⁵ Alfred Jay Bollet, M.D. *Plagues and Poxes, The Impact Of Human History On Epidemic Disease*, Demos Medical Publishing, Inc., 2004, ss. 1-30.

⁶ Yaron Ayalon, *Natural Disasters in The Ottoman Empire: Plague, Famine, and Other Misfortunes*, Cambridge 2015, s. 3.

⁷ Michael W. Dols, "The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East: 1347-1894", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C.22, S.2, Brill 1979, ss. 162-189.

nasıl uygulandığına da odaklanmıştır.⁸

Son yıllarda salgın hastalıklara odaklanan çalışmalarıyla ön plana çıkan Türk tarihçilerinden Orhan Kılıç'ın eserinden de yararlanılmıştır. Kılıç'ın kullandığı kaynaklar, Osmanlı resmi evrakları hüviyetinde olması ve dönem anlatılarıyla etraflıca değerlendirmesi ve bunları literatür bilgileriyle harmanlanması bakımından son yıllarda yapılan önemli çalışmalarındandır.⁹ Bununla birlikte Nükhet Varlık'ın eserlerinden de yararlanılmıştır.¹⁰ Varlık, eserlerini kaleme alırken muhtelif tıp kitapları, Osmanlı menakıbnâmeleri, seyahatnameler ve sair kaynaklardan istifade ederek 1347-1600 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda vebanın çevresel ve sosyal etkileri üzerinde durmuştur.¹¹ Varlık bir başka çalışmasında Osmanlı Devleti'nde veba hastalığının zuhur ettiği bölgelerdeki kalıcılığı, hastalığın odaklarının neler olduğu ve bulaş şekillerini irdelemiştir.¹² Çalışma da yararlanan kaynaklar içerisinde Nalan Turna'nın, 1811-1812 yılları arasında İstanbul'da görülen vebanın toplum ve ekonomi üzerindeki etkileri hakkında bilgiler verdiği bir eseri de bulunmaktadır.¹³ Turna'nın verdiği bilgilere göre veba hastalığı, muhtelif tarihlerde ve yayılmış olduğu coğrafyalarda 100 milyona yakın insanın ölümüne neden olmuştur.¹⁴ Birsan Bulmuş'un Osmanlı İmparatorluğu'nda 1838 yılı öncesinde vebanın tarihi, geçmişi ve değişimi sürecine dair bir arka planla, bunun karantina reformuna nasıl etki ettiğini

⁸ Oskar Kolling, "XVIII. Asırda Vebâ Salgını Devirlerinde Ticaret Münasebetleri", çev. Sadrettin Karatay, *Ülkü*, C. 17, S.100, Ankara 1941, ss. 317-324.

⁹ Orhan Kılıç, *İnsanlığın Ölümle İmtihanı; Mikrop, Salgın ve Toplum*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2021, s. 38-116.; *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünya'da ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yay., Elâzığ 2004, ss. 17-32.

¹⁰ Varlık, "Taun", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, ss.175-177; "İstanbul'da Veba Salgınları", *Büyük İstanbul Tarihi*, çev. Ahmet Aydoğan, İSAM, C. 4, İstanbul 2016, ss. 146-51; "Osmanlılarda Veba Salgınları", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, S. 296, İstanbul 2018, ss. 30-36.; "Oriental Plague" or Epidemiological Orientalism? Revisiting the Plague Episteme of the Early Modern Mediterranean, Amsterdam University Press, 2017, ss. 57-87.; "New Science And Old Sources: Why The Ottoman Experience Of Plague Matters", *The Medieval Globe*, vol.1, Kalamazoo 2014, ss. 193-227.

¹¹ Nükhet Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba (1347-1600)*, çev. Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, ss. 17-55.

¹² Varlık, "New Science and Old Sources: Why the Ottoman Experience of Plague Matters", *The Medieval Globe*, vol. 1, ss. 193-227.

¹³ Nalan Turna, "İstanbul'un Veba ile İmtihanı: 1811- 1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi", *Studies of The Ottoman Domain*, C. 1, S. 1, Burdur 2011, ss. 1-36.

¹⁴ Turna, *agm*, s.5.

incelediği eseri de faydalanılan kaynaklardandır.¹⁵ Bulmuş, çalışmasında Osmanlılarda veba hastalığının tıbbi sürecinin nasıl işlediği ve Avrupa'daki ile benzerlik ve farklılıkları hakkında bilgiler vermektedir. Diğer yandan Latif Armağan, 1695-1696'dan başlayarak 1729-1730'a kadar geçen süre içerisinde tespit ettiği belgelere göre Batı Anadolu ve Balkanlarda hastalığın sosyo-ekonomik etkileri hakkında bilgiler vermektedir.¹⁶ Bununla beraber salgın hastalıklarla ilgili mikro düzeyde makale ve tez çalışmaları da yapılmıştır. Örneğin; Meral Erdoğan çalışmasında, veba hastalığının ortaya çıkışını, gelişimi ve etkilerini incelerken, vebanın doğal afetler ve salgın hastalıklar içerisindeki konumunun ne olduğu hakkında bilgiler vererek meseleyi İzmir örneği ile ele almaktadır.¹⁷

Osmanlı Balkan coğrafyasında XVIII. yüzyıl için doğrudan veba hastalığının etkilerini inceleyen ya da hastalığın hangi bölgelerde ne sıklıkla görüldüğünü gösteren kronolojik bir haritalandırmaya dair hususi bir çalışma bulunmamaktadır. Literatürde bu coğrafyaya ait veriler, anlamlı bir bütünlük içinde değildir. XIX. yüzyılda kolera salgının ortaya çıkması ile Osmanlı Devleti, karantinahâneler/tahaffuzhâneler gibi karantina önlemleri almıştır. Alınan bu önlemler sonucu da salgın hastalıklar, XIX. yüzyıl için daha etraflı bir araştırmaya tabi tutulmuştur. Tespit edilen literatür çalışmaları içinde Balkan coğrafyasında vebaya tesadüf eden bazı bilgiler elde edilebilir. Veba hastalığının genel tesiri, Osmanlı dönemindeki muhtelif etkilerini ve alınan tedbirleri konu edinen çok sayıda araştırmaya ulaşmak mümkündür.¹⁸ Bu

¹⁵ Birsan Bulmuş, *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*, Edinburgh University Press Ltd, 2012, ss. 177-181.

¹⁶ A. Latif Armağan, *XVII. Yüzyılın Sonu ile XVIII. Yüzyılın Başlarında Batı Anadolu ve Balkanlarda Görülen Veba Salgınlarının Sosyo-Ekonomik Etkileri Üzerine Bir Araştırma*, 38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri, C. 2, Ankara 2005, ss. 907-914.

¹⁷ Meral Erdoğan, *18. Yüzyılın Sonu 19. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Veba Yılları (İzmir Örneği)*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2017, s. 225.

¹⁸ Diğer literatür çalışmaları ayrıntıları için Bk. Hasan Ali Cengiz, "XIX. Yüzyıla Kadar Edirne'de Görülen Salgın Hastalıklar", *Vakanivüs - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 2, Sakarya 2020, ss. 511-529, Özlem Batğı, "Seyahatnamelerde Osmanlı İnsanın Hastalıkları ve Tedavi Yöntemleri", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, C. 4, S. 8, Burdur 2017, ss. 169-182, Nuran Yıldırım, "Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyandır 'Karantina İstemezük!'", *Toplumsal Tarih*, S. 150, İstanbul 2006, ss. 18-27., Ertuğrul Tan, "XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnekle Bir Çalışma Olarak *Gerrekşâde Hâfız Hasan Efendi'nin 'Micennetü't- Tâ'unVe'l-Vebâ' İsimli Çalışması*", Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Trabzon 2016, ss. 25-212., Mesut Aydın, "Küresel Isınma Tartışmalarına Tarihten Bir Katkı: Arşiv Belgeleri Işığında XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakir ve Çevresinde Meydana Gelen

suretle değerlendirilen Balkan coğrafyasını, Osmanlı arşiv belgeleri üzerinden anlarken, hastalığın seyri ve etkisini kronolojik ve bölgesel olarak da ele almak bu çalışmanın odak noktasını oluşturacaktır. Çalışmada imparatorluğun Balkan coğrafyasında yerel/bölgesel düzeyde olduğu tespit edilen veba salgınlarının, XIX. yüzyıla gelene kadar hangi bölgelerde ne seviyede ve hangi tarih aralıklarında cereyan ettiğinin bir analizi yapılırken, birincil kaynaklar esas alınarak değerlendirilmiştir. Çalışmanın tüm XVIII. yüzyılı kapsamı, Osmanlı ülkesinde birçok şehir ve bölgede görülen veba hastalığı ve oluşturduğu salgınlarla alakalı bir kanaat edinmeyi sağlamıştır. Dolayısıyla bu çalışma, Osmanlı arşiv belgeleri dikkate alınarak XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Balkan coğrafyasında görülen veba salgınına odaklanması bakımından, literatürdeki eksikliği giderecektir.

1. XVIII. Yüzyıla Girerken Balkanlarda Veba Hastalığı

XVI-XVII. yüzyıllar arasında Osmanlı Devleti'nde muhtelif aralıklarla görülen veba, bazen çıkış yeri itibarıyla civar bölgeleri etkilediği gibi, bazen de yerel bir ortamda kendini göstererek bir yayılım sağlamamıştı. Bu açıdan XVI. ve XVII. yüzyıl boyunca Osmanlı Balkan coğrafyasında veba salgınının resmi evraklardaki genel karakteri, çoğunlukla ekonomik unsurlar olmasının yanında, askeri, idari, sosyal ve hatta tahrirleri ilgilendiren birer kaynağa dönüşebiliyordu. Resmi evraklarda tespit edilen verilere göre veba hastalığının 1568 Kavala,¹⁹ 1577 Tırhala²⁰ ve Tımsıvar,²¹ 1651 Lofça-Bulgaristan,²² 1667 Anavarın²³ ve Sofya, 1679 Selanik/ Yenice-i Vardar,²⁴

Büyük Kıtık ve Alınan Tedbirler”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 19, Ankara 2006, ss. 123-138., Emrah İstek, “Osmanlı Hekimlerinin Türkçe Tıp Eserlerinde Veba Hastalığı ve Tedavisi”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, S. 35, Malatya 2018, ss. 128-152, Ramy Mahmoud, “İbn Hacer El-‘Askalâni’nin Veba-Tâun Gibi Salgın Hastalıklara Yaklaşımı”, *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 6, Edirne 2020, ss. 67-86, Mustakim Arıcı, “İslâm Coğrafyasında Salgınlar Tarihinin Sessiz Kaynakları: Taun/Veba Risaleleri Literatürü”, *Naẓariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 1, İstanbul 2021, ss. 93-148.

¹⁹ BOA, A.DVNSMHM.d.7, hk.812, 17 Şubat 1568 (975.Ş.18).; Ayrıca Bk. Hacı Osman Yıldırım, Murat Şener, Salih Dutoğlu, "7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569): Özet-Transkripsiyon-İndeks.", T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1998, s. 16.

²⁰ BOA, YB.04, 2/53, 7 Şubat 1577 (984.Za.19).

²¹ BOA, A.DVNSMHM.d.29, hk.269, 25 Şubat 1577 (984.Z.7).; Ayrıca Bk. Gülay Kahveci, *29 Numaralı Mühimme Defteri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1998, s. 149.

²² BOA, TS.MA. d.693, 17/6, 16 Nisan 1650 (1060.R.14).

²³ BOA, İE.SH. 1/69, 3 Mayıs 1667 (1077.Za.9).

²⁴ BOA, A.DVN. 122/5, 1679 (1090).

1681 Eğribucak Serfiçe kazası,²⁵ 1691 Gümülcine,²⁶ 1692 Bosna Gabela,²⁷ 1696 Vodine,²⁸ Cisir-i Ergene,²⁹ Hotaliç, Selvi,³⁰ 1697 Prevadi,³¹ 1698 Yanbolu,³² Zağra-i Atık,³³ Cisir-i Eüzere hastalığının³⁴ 1699 Edirne Manastır/Kozluca,³⁵ Razlık,³⁶ Manastır,³⁷ Cisir-i Mustafapaşa,³⁸ Karadağ,³⁹ Eğribucak,⁴⁰ Doyran,⁴¹ Karaferye Kazası,⁴² Akçakızanlık,⁴³ Dubniçe (Dupniçe),⁴⁴ Cumapazarı,⁴⁵ Çırpan⁴⁶ olmak üzere hastalığın, oldukça geniş bir bölgede zuhur ettiği ve etki alanındaki bölgelerde son derece yıkıcı etki yarattığı ifade edilebilir.

²⁵ BOA, A.DVN. 150/38, 14 Ocak 1681 (1091.Z.23).

²⁶ BOA, İE.MDN. 2/93, 17 Eylül 1691 (1102.Z.23).

²⁷ BOA, A.DVNSMHM.d.102, hk.693, 4 Mart 1692 (1103.Evasit-ı C).

²⁸ BOA, İE.SH. 2/135, 25 Mart 1696 (1107.Ş.20).

²⁹ BOA, İE.SH. 2/173, 21 Haziran 1696 (1107.Za.5).

³⁰ BOA, İE.SH. 2/120, 9 Ocak 1696 (1107. C. 3).

³¹ BOA, İE.SH. 2/93, 24 Mart 1697, (1108. N.01).

³² BOA, İE.SH. 2/125, 24 Mart 1698 (1109. N.12).

³³ BOA, İE.SH. 2/124, 1 Temmuz 1698 (1109.C.24).

³⁴ BOA, İE. SH. 2/11, 10 Ağustos 1698 (1111.S.2).

³⁵ BOA TS.MA.e 997/35, 3 Ocak 1699 (1110. B.01).

³⁶ BOA, İE.SH. 2/159, 8 Mart 1699 (1110.N.6).

³⁷ BOA, İE.SH. 2/128, 23 Şubat 1699 (1110.Ş.22).

³⁸ BOA, İE.SH. 2/138, 11 Mart 1699 (1110.N.9).

³⁹ BOA, İE.SH. 2/104, 29 Mayıs 1699 (1110.Evarih-i Za).

⁴⁰ BOA, İE.SH 2/108, 28 Haziran 1699 (1110. Z.29).

⁴¹ BOA, İE.DH. 15/1419, 4 Haziran 1699 (1110. Za.05).

⁴² BOA, İE.SH. 2/105, 4 Haziran 1699 (1110.Za.5).

⁴³ BOA, İE.DH. 14/1286, 19 Haziran 1699 (1110. Z.20).

⁴⁴ BOA, İE.SH. 2/106, 14 Haziran 1699 (1110. Z.15).

⁴⁵ BOA, İE.AS. 46/4146, 28 Haziran 1699 (1110.Z.29).

⁴⁶ BOA, İE.SH. 2/113, 9 Ağustos 1699 (1110. Z.12).

Harita 1: XVIII. yüzyılda Veba Hastalığının Yayılım Alanı.

2. XVIII. Yüzyılda Balkanlarda Veba ve Hastalığın Osmanlı Arşiv Belgelerine Yansması

Osmanlı arşiv belgelerinde tespit edilen verilere göre Karlofça Antlaşmasından sonra (1699) 1711 yılındaki Osmanlı ve Ruslar arasında yapılan Prut Savaşı'na kadar veba hastalığı, Osmanlıların bugünkü Trakya, Bulgaristan ve Romanya bölgesinde yoğunluk arz etmekteydi. Eldeki verilere göre 1707 yılından 1709 yılına kadar İzmir'de yaklaşık 2 yıl,⁴⁷ 1708 yılında ise Osmanlı devlet merkezi İstanbul'da veba vakalarına rastlanmaktaydı.⁴⁸ 1700 yılına kadar Osmanlıların Balkan coğrafyasındaki veba vakalarının sınırları Bulgaristan, Yunanistan ve Bosna sınır bölgelerinde görülmekteyken 1711 yılına kadar bulaşın Tuna kıyısından itibaren Romen topraklarına bir yayılımı söz konusu olduğu söylenebilir. Nitekim eldeki veriler, bulaşın bilhassa Batı Karadeniz istikametinde bir gelişim gösterdiğini ifade eder. Resmi evraklarda ve literatürde Prut harbi esnasında bir salgın haritasının çıkartılması ise şimdiki verilere göre pek mümkün görülmemektedir. Ancak 1712 yılından 1720 yılına kadar bir bulaş haritası çıkarılmaya çalışılsa, yaygınlığın bilhassa Yunanistan, Bulgaristan ve bugünkü Romanya sınırları içindeki Eflak ve Boğdan'da kol gezindiğini ve bu coğrafyada sıklığının arttığı görülecektir.

⁴⁷ Meral Erdoğan, "18. Yüzyılın Sonu 19. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Veba Yılları (İzmir Örneği)", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2017, ss. 79-82.

⁴⁸ Bulmuş, *age*, s. 59.

Ruşçuk'ta 1703 yılında görülen vebanın,⁴⁹ 1706 yılında bilhassa nehir kenarında Osmanlı idaresinde birçok kazada ciddi bir tesir yarattığı görülmektedir. Nitekim bu yılda, doğrudan Eflak Romen beyliği ile sınır sayılan Rusçuk, Silistre, Hırsova, Tulça, Maçın gibi sahil bölgelerde görülmesi, hastalığını Romen coğrafyasına ilerlediğini göstermektedir. Yine de Eflak coğrafyasında, bu yakınlık sebebiyle ve ticaretin önem arz ettiği bölgeler olması sebebiyle bir veba vakası olmadığını savunmak doğru değildir. Panzac'a göre hastalık, Boğdan'da 1718 yılında başlamış, Tuna Vadisi boyunca ilerlemiş ve oradan da Bulgaristan Vidin'e ulaşmıştır. Ancak bu bilgiyi değiştirecek kayıtlar mevcuttur. Nitekim 1702 yılında Karadeniz kıyısında Misivri Kazası'nda (*Nessebar*/Bulgaristan),⁵⁰ 1703 yılında Yenipazar, Rusçuk'ta;⁵¹ 1704 yılında Eğribucak, Sarıgöl, Yenipazar, Gümülcine'de;⁵² 1705 yılında Karasu Yenicesi, Ahıçelebi, Çağlayık gibi yerleşim yerlerinde görülen vakaların,⁵³ bilhassa 1706 yılında Eflak ve Boğdan⁵⁴ sınır hattında görüldüğü anlaşılmakta ve hatta belli ki bu sınır hattında bazı şehirlerde birkaç yıldan beri tesir ettiği görülmektedir. Ayrıca bilhassa 1706 yılında Tuna hattı boyunca salgının bir yoğunluk oluşturduğu, resmi kayıtlardan rahatlıkla anlaşılabılır.⁵⁵ Devam eden süreçte 1708 yılında da Çirmen (Yunanistan) kazasındaki veba salgınları sebebiyle yıkıcı bir etki yaratmış ve yerel anlamda büyük bir mâli kayba sebep olmuştur.⁵⁶ Aynı tarihte Çirmen sancağının bir köyü olan Ormenio'dan gönderilen bir mektupta da veba hastalığından dolayı köydeki pek çok insan öldüğünü ve kalanlarında birçoğunun başka köylere kaçtığından bahsedilerek aslında bölgede bu yıllarda salgının ne derece etkili olduğu anlaşılmaktaydı.⁵⁷ Yine 1709 Çırpan⁵⁸ kazasında 120 kişinin vefat ettiği ve kalan ahalinin ise vergi ödemelerini yerine getirmeye güçlerinin olmadığına dair bilgi vermişlerdi.⁵⁹

Sonuç olarak Balkan coğrafyasında 1700-1711 yılları arasında, bilhassa vergi ödemelerinde yaşanan aksaklıklarla alakalı merkezi yönetime yansıyan

⁴⁹ Tan, *age*, s. 38.

⁵⁰ BOA, İE.SH. 2/133, 4 Kasım 1702 (1114. C.13).

⁵¹ Tan, *age*, s. 38.

⁵² BOA, İE.AS.70/6330, 24 Ocak 1704 (1115. Ş.26).

⁵³ Tan, *age*, s. 39.

⁵⁴ Tan, *age*, s. 55.

⁵⁵ BOA, C. ML. 44/2005, 29 Nisan 1706 (1118. M. 15).

⁵⁶ BOA, İE.ENB. 7/737, 18 Ağustos 1708 (1115. C.01).

⁵⁷ Ayalon, *age*, s. 149.

⁵⁸ Bugün Bulgaristan'da bulunan Osmanlı sancaklarından biri. Bk. Nazif Kuyucuklu, "Bulgaristan", *Dîyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1992, s. 391.

⁵⁹ BOA, İE.DH. 32/2802, 02 Nisan 1709 (1121. M. 22).

evraklar, veba hastalığının hangi tarihlerde, nerede ve ne şiddette tesir ettiğinin anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

Veba salgınının 1712-1720 yılları arasında Balkanlardaki etki alanı resmi evraklara yansdığı ölçüde değerlendirildiğinde, 1711 yılındaki Osmanlı-Rus Savaşı sırasında bir veba vakasının bürokratik yazışmalara yansımadağı görülmektedir. Hastalığın yoğunluk arz ettiğı şehirler, günümüz Yunanistan, Bulgaristan ve kısmen Romanya coğrafyası içerisinde kalan bölgelerdeydi. Hastalığın 1719 yılında zirve noktasına ulaştığı anlaşılmaktadır. Hastalığın ele alınan dönem içerisinde; 1712 yılında Nenek Karyesi, Edremid Kazası,⁶⁰ Dimetoka, Kozluca'da⁶¹ görülürken 1713 yılında Dimetoka'da seyrinin sürdüğü görülmektedir.⁶² 1714 yılında Selanik Kalemerye,⁶³ 1717 Hacıoğlu Pazarı⁶⁴ ve Tatarpazarı,⁶⁵ 1719 Tırnova, Yenişehir, Tırhala'da,⁶⁶ 1720 ve 1721 yıllarında ise Yenişehir ve Tırnova'da⁶⁷ veba hastalığının etkisini sürdürdüğü görülmektedir.

1720 yılından 1735 yılına gelinceye kadar ise salgının Girit Adası'nda ve bilhassa Anadolu'nun Batı kıyısı ile günümüz Yunanistan'ın Doğu kıyı hatlarında ve Marmara kıyılarında yoğunluk arz ettiğı görülmektedir. Anadolu'nun Doğu bölgelerinde 1729 yılında vebanın aralıklarla kendini hissettirdiğı dikkat çeker. 1725, 1726, 1727 yıllarında Osmanlı başkentinde salgının üç yıllık tesiri söz konusu olmakla beraber 1730 yılında da görülmesi, vebanın aralıklı seyirler halindeki etkisine örnek gösterilebilir. 1730 yılındaki İstanbul'un salgın haritası söz konusu olduğunda bilhassa Marmara Denizine kıyısı olan birçok şehirden başkente giriş çıkış yasaklanması, bu kıyı şeridi liman ve yerleşim yerlerinde ciddi bir hastalık tehdidinin etkili olduğunu gösterir. Zira Bandırma, Bursa, Gemlik, Mudanya, Kocaeli, İzmit gibi sahil şehirlerinden İstanbul'a yapılacak her türlü göç engellenmişti.⁶⁸ Veba

⁶⁰ Tan, *age*, s. 39.

⁶¹ BOA, A.DVNSMHM.d 118/1189, 7 Şubat 1712 (1123.Evahir-i Z).

⁶² BOA, İE.SH. 2/144, 10 Şubat 1713 (1125. M.14).

⁶³ BOA, A. DVNSMHM.d 121 hk.1468, 26 Ocak 1714 (1126. M. 10).

⁶⁴ BOA, AE.SAMD.III. 39/3746, 15 Mart 1717 (1129.Gurre-i R).

⁶⁵ BOA, AE.SAMD.III. 199/19218, 1 Temmuz 1717 (1129.B.21).

⁶⁶ BOA, İE.SH. 2/182, 15 Temmuz 1719 (1131.Ş.27).

⁶⁷ Ayalon, *age*, s. 150.

⁶⁸ BOA, A. DVNSMHM. d.136 hk.1056, 11 Kasım 1730 (1143.R.29); Bununla birlikte Lady Montagu, Türk Mektupları isimli eserinde 1721 yılında Tekirdağ'da bir veba salgınından bahseder. Ancak ifade ettiğı bilgiler salgının yayılımı ile alakalı ilginç bilgiler sunar. Tekirdağ'ın demografik durumuyla alakalı bilgi verirken etnik olarak şehri dört kısma ayırır. Her kısımda başka millet oturur ve birbiriyle karışmadıklarını ifade eder. Bu sebeple veba salgını olduğunda hastalığın her dört milleti etkilediğinin nadir olarak görüldüğünü ifade

hastalığının 1733 yılında Yenice-i Karasu'da⁶⁹ da görüldüğü bilinmektedir.

1736-1739 yılları arasında hastalığın etki alanı incelendiğinde ise 1719-1721 yılında Tırnova ve Yenişehir,⁷⁰ 1727 yılında Hotin,⁷¹ 1729 ve 1733 yıllarında Yenice-i Karasu⁷² gibi şehirlerin aralıklarla vebanın tesiri altında kaldığı görülebilir.⁷³ Yine 1729-1735 yıllarında aynı kıyı hatları hesaba katılırsa Girit Adası'nın⁷⁴ salgından önemli ölçüde etkilendiği hissedilmekle beraber 1720-1735 yılları arasında salgının etki alanını da değerlendirmemize olanak tanır. Zira bu yıllar arasında görülen veba vakaları, 1728 yılında İzmir,⁷⁵ 1723 yılında Çanakkale⁷⁶ gibi Anadolu'nun batı sahillerinde Balkan yarımadasının Ege ya da o tarihlerdeki tanımlamasıyla Akdeniz kıyı hatlarına sıkıştığı ve bu bölgeler arasında bir yayılım sağlamış olabileceği ihtimalini doğurabilir.

Hastalığın 1740-1750 yılları arasındaki etki alanı incelendiğinde ise 1736-1739 yılları arasında cereyan eden savaşların⁷⁷ ardından, veba salgınının yayılımında ve Osmanlı ülkesinde ciddi bir tehdit oluştuğuna dair kesin bir veri olduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim resmi evraklar incelendiğinde 1740-1750 yılları arasında salgının etki alanının bugünkü Yunanistan coğrafyasında 1741'de Tırhala,⁷⁸ 1743'te Yenice-i Karasu,⁷⁹ 1746'da Sakız Adası'nda⁸⁰ aralıklarla seyrettiği görülmektedir. Aynı zamanda

---

eder. Hatta bunun sadece Türkler arasında olduğunu zikreder. Lady Montagu'nun burada bahsettiği dört millet; Türkler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerdi. Halbuki Osmanlı şehirlerinde her etnik gruba ait mahalleler ve bu mahallelere Müslüman Türklerin karışmaması klasik bir yaşam biçimidir. Bk. Lady Montagu, *Türkiye Mektupları (1717-1718)*, çev. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman, İstanbul 1977, ss. 65-67.

⁶⁹ Tan, *age*, s. 5.

⁷⁰ Tan, *age*, s. 39.

⁷¹ BOA, A.DVNSMHM.d 134 hk.686, 27 Eylül 1727 (1140.S.10).

⁷² Tan, *age*, s. 55.

⁷³ BOA, İE.SH. 2/182, 15 Temmuz 1719 (1131.Ş.27); Ayalon, *age*, s. 150.

⁷⁴ BOA, AE.SAMD.III 116/11393, 28 Temmuz 1729 (1142. M. 2); Ayalon, *age*, s. 87.

⁷⁵ Erdoğan, *age*, ss. 80-89.

⁷⁶ BOA, A.DVNSMHM.d 131/398, 7 Mayıs 1723 (1135 Evail-i Ş).

⁷⁷ Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşları. Bk. Ömer Çağatay, *1736-1739 Osmanlı-Rus Savaşı ve Sefer Organizasyonu*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri 2022, ss. 15-21.

⁷⁸ BOA, AE.SMHD.I. 7/467, 5 Temmuz 1741 (1154, R, 20).

⁷⁹ BOA, AE. SMHD.I 194/15200, 24 Ağustos 1743 (1156. B.04).

⁸⁰ BOA, A.AMD. 7/20, 25 Mayıs 1746 (1159. Ca. 04).

1740'ta Eflak'ta,⁸¹ 1741'de Ege kıyılarında Ayvacık ve İzmir'de görülürken,⁸² 1742'de Bosna'da,⁸³ 1750'de ise Vidin'de yayılım göstermiştir. Netice itibarıyla 1740-1750 yılları arasında görülen veba hastalığının aralıklarla Romen ülkesinde, ancak yoğun olarak Ege kıyı hattında etkisini zikretmek mümkündür. Batı sınırlarında ise Bosna hattını 1742 ile 1746 yıllarında etki altına aldığı resmi evraklardan anlaşılabilmektedir.

Balkan coğrafyasında vebanın tesiri bu şekilde iken, hastalığın aralıklı seyretmesine rağmen XVIII. yüzyıl ortalarında tedbirlerin daha fazla sıkılaştırılması gerektiği bölgeden gelen raporlardan anlaşılmaktadır. Zira Eflak memleketinden 1750 yılında gelen haberlerde bu bölgede olduğu kadar Vidin gibi Osmanlı coğrafyasında veba hastalığının engellenmesine dair hudutların kapatıldığı ifade edilmekteydi. Eflak voyvodası Ligor'un Babıali'ye sunduğu bilgilerde, Vidin Muhafızı'na Tımişvar beyinin gönderdiği mektuba göre, İslam coğrafyasında yani Osmanlı ülkesinde bilhassa Balkan taraflarında veba hastalığının çeşitli bölgelerde vuku bulduğu ve bir salgın olarak genişlediği ifade edilmişti. Hastalığın durumunu ve muhtelif Osmanlı yerleşim yerlerine sirayetini engellemek için sınırların kapatılmasının zaruret arz ettiği doğrudan iletilmişti.⁸⁴

1751-1759 yılları arasında ise veba hastalığının etki alanının Balkan coğrafyasında Eflak, Boğdan, Hotin ve Prut Nehri'nin iki yakasına doğru bir yayılım gösterdiği görülmektedir. Salgın, 1751 yılında İstanbul,⁸⁵ 1759 yılında ise İzmir⁸⁶ gibi kıyı hatlarında kendini hissettirmişti. İstanbul'da 1751 yılında görülen kuvvetli fırtına beraberinde sel felaketini getirmiş ve hastalık için uygun ortam oluşturarak bölgede önemli bir tesir alanı ortaya çıkarmıştı.⁸⁷ 1753 yılında Osmanlıların kuzey sınırlarında önemli bir yer olan Turla Nehri kenarındaki Yaş'da da (İaşi) veba hastalığına rastlanmıştı.⁸⁸

⁸¹ Andrew Robarts, *A Plague On Both Houses?: Population Movements and The Spread Of Disease Across The Ottoman-Russian Black Sea Frontier, 1768-1830s*, Washington, DC., December 17, 2010, s. 72.

⁸² Tan, *age*, s. 41.

⁸³ BOA, A.DVNSMHM.d 149 hk.325, 18 Aralık 1742 (1155. L. 20); Ayrıca Bk. Yahya Koç, *149 Numaralı Mühimme Defteri (1155-1156/1742-1743) İnceleme-Çeviriyaşı-Dizini*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2011, ss. 432-433.

⁸⁴ BOA, A.AMD 9/47, 10 Şubat 1750 (1163. Ra. 3).

⁸⁵ Tan, *age*, s. 42.

⁸⁶ Erdoğan, *age*, ss. 80-89.

⁸⁷ Tan, *age*, s. 42.

⁸⁸ Robarts, *age*, s. 189.

Ancak zikredilen dönem aralığında bilhassa 1757 yılı tarihçilerin⁸⁹ sıklıkla üzerinde durduğu şiddetli bir salgın tarihi olarak, XVIII. yüzyılın son çeyreğine kadar devam edecek büyük salgının başlangıcı olmuştur. Öyle ki Ege kıyılarında önemli liman kenti olan İzmir'in yaklaşık %20'sine tekabül eden bir nüfusu yok ettiği ifade edilmektedir.⁹⁰ Yaşanan afetler sonucunda oluşan açlık ve kıtlık, bölge halkını perişan bir hale getirirken vebanın ortaya çıkmasına da zemin hazırladığı bilgisini paylaşması, açlık ve kıtlığın salgın hastalıklardaki rolünü ve insan bağışıklığına etkisinin anlaşılması açısından önem taşımaktadır.⁹¹

1762-1765 yılları arasında ise salgının bilhassa Edirne ve civarında ve hatta Batı Trakya üzerinden Selanik'e kadar bir hat çizdiği görülmekle beraber, aynı zamanda Ege kıyılarını tesiri altına almıştı. 1762 yılında Edirne, Selanik, Gümülcine, Ülgün ve Belgrad'da, 1763 yılında Bender, Belgrad, Ülgün gibi önemli şehirlerde hastalığın nüksetmesi ve yoğunluğu dikkat çekmektedir.⁹²

1768-1774 yılları arasında ise salgının etki alanı incelenirken Osmanlı-Rus savaşlarının bölgedeki tesirine bakmak gereklidir. Osmanlı-Rus savaşları Osmanlı dünyası için sonuçları itibariyle olumsuz anlamda derin tesirler yaratmıştı. 1770 yılına gelene kadar Ruslara karşı Osmanlıların bazı başarılarına rağmen, büyük yenilgilerle Akkırman, Bender ve Hotin; Tuna kenarında Kili, İsmail ve İbrail gibi son derece stratejik liman kentlerini kaybetmişti.⁹³ Buna rağmen Ruslar ele geçirdiği birçok şehri, 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile iade etmek durumunda kalmış ve zikri geçen kale kentleri Osmanlılara iade etmişti.⁹⁴ Bununla birlikte Kırım'ın bağımsız bir hüviyet kazanması, Osmanlı bürokrasisi ve toplumunda büyük bir yankı uyandırmıştı.⁹⁵ Savaşın veba haritası söz konusu olduğunda ise salgın ya da bir hastalık vakası bağlamında resmi evraklara pek yansımadığını

⁸⁹ Aydın, *agm*, ss. 123-138.; Ayalon, *age*, ss. 64, 65, 145, 151.; Erdoğan, *age*, ss. 79, 80, 89.

⁹⁰ Erdoğan, *age*, ss. 80, 89.

⁹¹ Aydın, *agm*, s. 127.

⁹² BOA, AE.SMST.III. 248/19797, 07 Ağustos 1762 (1176. M. 16); C.AS. 681/28619, 27 Eylül 1762 (1176.Ra.08); C.ML. 39/1799, 9 Ekim 1762 (1176. Ra. 20); C.AS. 294/12194, 12 Ağustos 1762 (1176. M. 21); C.HR. 15/702, 22 Ocak 1763, (1176. B.07); AE. SMST. III 161/12675, 28 Eylül 1763 (1177. Ra.20); AE. SMST. III 355/28471, 19 Haziran 1765 (1178. C. 12); Erdoğan, *age*, ss. 80, 89; Tan, *age*, s. 55.

⁹³ Hakan Engin, *Teşkilat, Tabkimat ve Mali Yapısıyla Osmanlılarda Serhaddin Savunması*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2023, s. 349.

⁹⁴ Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. 1, İrcica, İstanbul 1999, s. 63.

⁹⁵ Fikret Sarıcaoglu, 1774-1789 Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Dış Politikası, *Türkler*, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 545.

söylemek mümkündür. Vaka hadiselerinin belgelere yansımaması, 1711 ve 1736-1739 savaş yıllarındaki gibi bir son derece düşük bir seyir halindeydi. Öyle anlaşıyor ki Rus ordusu içerisindeki veba hastalığı, aynı zamanda Osmanlı ordusu içerisinde de kendini göstermişti. Nitekim Osmanlı tarihçisi Hammer'ın verdiği bilgilere göre aynı tarihlerde Bender Kalesi, Rus muhasarası altındayken şehrin muhafazasında görevli Serasker Mehmet Paşa veba sebebiyle hayatını kaybetmişti. Üstelik Mehmed Paşa ile bir kısım Osmanlı askerinin de hastalıktan hayatını kaybettiklerini belirtmektedir.⁹⁶ Dolayısıyla Rus ordularını etkilediği kadar Osmanlı ordusu da belli oranlarda veba salgınından etkilenmişti.

1775-1786 yılları arasında ise veba salgını sadece Osmanlı Devleti'ni değil, diğer devletlerin devletlerarası ilişkilerini de etkilemişti. Bu bağlamda hastalığın etkilerinden korunmak için çeşitli önlemler ve tedbirler alınmıştı. Alınan karantina tedbirlerinin veba salgınının şiddetli görüldüğü zamanlarda alındığı ve dışarıdan gelen gemilerde veba hastalığı olabileceği düşünüldüğünden, gemilerin temizletildiği ve yine gemilerin hastalığın yayılmasında etkili olmasından endişe duyularak bekletilerek çeşitli önlemler alındığı ifade edilmektedir.⁹⁷ Hastalığın 1773-1778 yılları arasında İstanbul'da etkisini devam ettirdiği, 1777'de Bulgaristan,⁹⁸ 1778'de Edirne, Bursa, Belgrad, Prizren, Priştine, Üsküp, Manastır, Epir, Yanya, Sofya, Pazarcık, Filibe, Bosna⁹⁹ gibi oldukça geniş bir bölgede zuhur ettiği ifade edilmektedir. Ancak gerek dönem anlatılarında gerekse literatürde ve bilhassa Panzac'ın verdiği bilgilerde 1778 yılında vebanın salgın haritasındaki yoğunluğun Osmanlı resmi evraklarına yansımaması dikkat çekmektedir. Muhtemelen Osmanlıların salgınla alakalı belli başlı tedbirleri yerel düzeyde alırken, hastalığı alışılacmış bir durum gibi gördükleri düşünülebilir. Ancak literatürde dahi verilen bilgiler bazen kendi içerisinde çelişkiler taşır. Bu ise 1774 tarihinde Osmanlılar ve Ruslar arasında yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra 1780 yılına gelene kadar bir salgın olarak vebanın hangi bölge ve şehirlerde görüldüğünü, ne şekilde bir yayılım gösterdiğini ve ne derece tesir ettiği hakkında kesin bir kaniya ulaşılmamasına engel olmaktadır. Örneğin, Panzac'a göre 1773'ten 1778'e kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda veba hastalığına dair bir belirti görülmemiştir. Halbuki 1778 yılında imparatorluk topraklarında veba hastalığına rastlanmadığını ifade etmesine rağmen, Osmanlıların Balkan coğrafyasında İstanbul dâhil Edirne, Belgrad,

⁹⁶ Josep Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.16, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1992, s. 69.

⁹⁷ Tan, *age*, s. 45.

⁹⁸ Robarts, *age*, s. 189.

⁹⁹ Panzac, *age*, s. 38.

Prizryen, Priştine, Üsküp, Manastır, Epir, Yanya, Sofya, Pazarcık, Filibe, Bosna gibi önemli şehirlerde vebaya tesadüf edildiğini bizzat kendisi zikretmektedir.¹⁰⁰ Dolayısıyla hastalığın bir anda bu bölgelerde ortaya çıkması mümkün olmayacağına göre, belli ki önceden süregelen ancak aralıklarla seyreden bir salgının etkisinden söz edilebilir.

Öte taraftan son yıllarda yapılan araştırmalarda Panzac'ın 1773-1778 yılları arasında veba ile alakalı iddia ettiği tezin, Osmanlı arşivlerindeki resmi evraklarla desteklenmediği görülmektedir. Nitekim Konya ve Karaman'da zikredilen tarihlerde ve hatta İstanbul'da Dubrovnik konsolosunun verdiği bilgilere göre yaklaşık 400 kişinin veba sebebiyle hayatını kaybettiği ifade edilmişti.¹⁰¹ Ayrıca 1773-1778 yıllarında İstanbul'da devam eden veba salgınını Panzac'ın bizatihi kendisi ifade etmektedir. Panzac, 1773-1778 yılları arasında Osmanlı ülkesinde veba olmadığını iddia etse de bunun tam olarak tespit edilemeyeceğini ya da kendisinde buna dair bir belge olmadığını nazik bir ifade ile zikretse de sonradan verdiği bu bilgiyi tekzip etmektedir. Örneğin yine kendi ifadesiyle 1773'ten 1778 yılına kadar sadece İstanbul'da 5 yıl süreli bir veba salgını olduğunu belirtmektedir. Salgının etkisinden kurtulmak isteyenlerin bilhassa Galata'da yaşayan yabancı tüccar ya da diplomatın buradan Büyükdere, Tarabya ve Boğaziçi gibi muhtelif köylere sığınarak veba salgınından korunmaya çalıştığını ifade eder. Hatta aynı tarihlerde salgının Edirne ve Selanik gibi Balkan şehirlerine de yansımaları olduğuna yine kendisi atıfta bulunur.¹⁰²

Tüm bunlarla beraber Osmanlı resmi evraklarından tespit edilen bazı belgeler 1773-1778 yılları arasında muhtelif veba vakalarına tesadüf edildiğini ispatlamaktadır. Örneğin Karaman kadısının arzına göre Anadolu'nun muhtelif yerlerinde asker toplanması için girişimlerde bulunulmuştu. Kadının ifadesine göre El-Hac Süleyman Ağa'nın topladığı yaklaşık 1000 kadar askerin çoğunun veba sebebiyle vefat ettiğine dikkat çekmesi, buna örnek teşkil edebilir. Kadı arzı 10 Cemaziyelahir 1191 yani 16 Temmuz 1777 tarihlidir.¹⁰³ Ayrıca yaklaşık bir yıl önce 20 Temmuz 1776 tarihli bir belge bu iddiayı destekler. Yani bu tarihlerde veba sebebiyle Bağdat civarında muhtelif ölüm vakalarının olduğu anlaşılır. Söz konusu belge Bağdat eyaletini mukataa ünitelerini tasarruf eden Hasan Ağa'nın veba sebebiyle ölmesiyle ilgilidir.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Panzac, *age*, s. 38.

¹⁰¹ Tan, *age*, s. 44.

¹⁰² Panzac, *age*, s. 22-24; Turna, *agm*, s. 2.

¹⁰³ BOA, AE. SABH. I 220/ 14516, 16 Temmuz 1777 (1191. C.10).

¹⁰⁴ BOA, C.ML 257/ 10600, 20 Temmuz 1776 (1190. Ca.3).

Ayrıca sadece Karaman ve Bağdad değil Arap coğrafyasında Halep ve Şam gibi önemli şehirlerde dahi veba hastalığına tesadüf edildiğine ve hatta belgelerdeki ifadelerden anlaşıldığına göre belirli bir süre bahsedilen bölgelerde ciddi bir problem olarak gündeme geldiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁵ Dolayısıyla Panzac'ın ifade ettiği 1773-1778 yılları arasındaki Osmanlı coğrafyasında bir veba vakasına rastlanmadığı ifadesi şimdilik tespit edilen evraklara göre bir yoğunluk arz etmese de Anadolu ve Arap coğrafyasında aralıklı ve az sayıda olduğunu söylemek mümkündür. Ancak Balkan coğrafyasında 1777-1778 yıllarında görülen yoğun veba vakalarıyla alakalı aynı resmi kaynaklar için benzer ifadeleri söylemek mümkün değildir.

1779 yılına gelindiğindeyse veba nadiren ve sınırlı bir alanda görülmektedir. 1779 yılının Nisan ayında Selanik'te iki hasta görülmüş, temmuz ayına gelindiğinde ise bir hasta ve bir ölüm haberi alınmıştı. Hastalık, bir yıl öncesine göre 1779 yılında durağanlaşmıştır. 1780 yılına gelindiğinde ise veba hastalığı, İzmir, İstanbul ve Edirne'de görülmüştür. 1781 yılında Selanik'te veba hastalığı günde 300 insanı öldürecek boyutta olmuştur. 1782 yılına gelindiğinde ise sadece tek bir eyalette, Bosna'da görülmüştür. 1781'de görülen hastalık 1782 yılına gelindiğinde yani bir yıl sonra tekrar görülmüş ve sonbaharda şiddetlenerek Saraybosna, Travnik ve Yenipazar şehirlerinde yayılmıştı. 1783 yılında ise yine İstanbul'da ve aynı yıl Bosna Eyaleti'nde de veba hastalığı görülmüştür. Veba, sadece Saraybosna ile kalmamış Split, Sinj ve Şibenik'e de sıçramıştır.¹⁰⁶

Görülüyor ki 1778-1781 yılları arasında Selanik, 1778'de Yenice-i Karasu ve Epir'de hastalık etkisini gösterirken 1780-1783 yılları arasında İstanbul, 1780 yılında İzmir ve Edirne'de, 1782 yılında Saraybosna, Travnik ve Yenipazar şehirlerine yayılım göstermişti.¹⁰⁷ 1783 yılında özellikle imparatorluğun merkezi İstanbul'da ciddi derecede bir etkisi söz konusuydu. Ancak buna rağmen şehir halkı salgın sebebiyle telef olsa bile, merkezi yönetim hem hazinenin gelirlerinin azalmaması hem de mevcut düzenin bozulmaması gerektiği varsayımıyla, gelir kalemlerindeki olumsuzluğun önüne geçmek için muhtelif tedbirleri almış idi.¹⁰⁸ Netice itibarıyla 1774 yılından itibaren 1787 yılında Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşları başlayana kadarki geçici barış döneminde, Osmanlıların Balkan coğrafyasında veba vakası sayısı, 1778-1779 ve 1783-1784 yıllarında büyük bir artış göstermişti.

¹⁰⁵ BOA, TS. MA.d 7343-1; 7343-2; 7343-3, 1775-1776 (H.1189).

¹⁰⁶ Panzac, *age*, ss. 21,28, 38; Robarts, *age*, s. 189.

¹⁰⁷ Panzac, *age*, s. 38.

¹⁰⁸ BOA, CML. 306/1245, 31 Ekim 1783 (1197. Z. 04).

1776 yılında başlayan ve 1778 yılında zirveye ulaşan vakalar, 1779 yılından itibaren bir düşüşe geçmişti. Ancak 1783 yılında bulaşın hızlı bir yükselişte olduğu ve Osmanlı ülkesinin neredeyse tüm coğrafyasında hissedildiğini söylemek mümkün hale gelmektedir.

1787-1792 yılları arasında veba hastalığının etki alanının, günümüz Yunanistan coğrafyasının büyük bir çoğunluğunda ve adalar bölgesinde yoğun olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Ancak imparatorluğun başkenti İstanbul, Ege kıyı şeridinin en önemli liman kenti İzmir, Mora ve Sakız gibi adalar ve hatta Arap eyaletleri de vebanın en fazla etkisi altında kalan bölgeler olduğu ifade edilebilir. 1787'de İstanbul ve İzmir'de görülen hastalığa, aynı yıl içinde Suriye bölgesinde de rastlanmaktaydı. Bu anlamda önceki yılda görülen hastalığın bir sonraki yılda da devam ettiğini söylememiz mümkündür. Nitekim 1788'de Sakız Adası'nda,¹⁰⁹ 1789 yılında Livadiye, İzdin, Malatya, Ayıntap, Kilis ve Maraş taraflarında, 1791'de Mora Adası'nda, 1792'de İzdin Kasabası'nda, İstanbul, Diyarbakır ve Rakka'da hastalık zuhur etmişti.¹¹⁰

Tüm savaş yılları yani Osmanlıların gerek sadece Rusya ile gerekse Rusya-Avusturya müşterek kuvvetleriyle girdiği savaşlarda, yani 1711, 1736-1739, 1768-1774, 1787-1792 tarihlerinde veba vakalarının resmi evraklara yansımaları kıyaslanırsa, 1787-1792 tarihlerinde çok daha fazlaydı. Hatta daha anlamlı bir şekilde ifade etmek gerekirse, veba vakaları, XVIII. yüzyıl sonlarına doğru resmi evraklarda daha fazla yer edinmekteydi. Bu yoğunluğun muhtemelen zaman ve şartların yarattığı hassasiyetten kaynaklandığı düşünülebilir. Nitekim veba ve diğer salgın hastalıkların yarattığı olumsuz hadiseler, çok sayıda ölüme sebep olduğu gibi yoğun ticari faaliyetleri etkileyerek devlet hazinesine ciddi derecede olumsuz etki ediyordu. XIX. yüzyıldan itibaren de bu tarz salgınların önüne geçmek ya da etkilerini asgari seviyeye indirmek için muhtelif karantina uygulamaları ile karantinahâneler veya tahaffuzhaneler devreye girerek, salgınlar için daha nitelikli tedbirler uygulanmaya başlanmıştır.

1793-1801 tarihleri arasında ise bulaşın etki alanının genişlediği söylenebilir. Nitekim Osmanlılara tabi Eflak ve Boğdan beyliklerinde, Mora Adası'nda etkisini devam ettirerek bölgedeki askerlerin birçoğunun veba hastalığından dolayı hayatını kaybettiği,¹¹¹ yine Girit ve Rodos adaları ile günümüz Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan coğrafyasının veba hastalığı ile

¹⁰⁹ BOA, CML. 724/29635, 10 Temmuz 1788 (1202. L.06).

¹¹⁰ Ayalon, *age*, s. 150.

¹¹¹ BOA, C.AS. 30/1371, 27 Nisan 1792 (1206. N. 05).

mücadele ettiği görülmektedir. Girit Adası'nda bilhassa Hanya şehri olmak üzere 1797-1799 yıllarında salgının bir devamlılığı söz konusuysa, 1795 yılında Rusçuk ve Yergöğü, 1796 yılında Rodos Adası,¹¹² Belgrad ve Zağra-i Atik şehirleri¹¹³ ve 1800 yılında Batı Anadolu'da yine önemli liman kenti olan İzmir'de veba vakalarına rastlanmıştır.¹¹⁴

XVIII. yüzyılda Balkan coğrafyası ile Osmanlı ülkesinin neredeyse tamamında belirli aralıklarla seyreden hafif, orta ve şiddetli derecede veba hastalığına tesadüf edilmiştir. Ancak literatürde ve vakaların analizlerinde tespit edilen bulgulara göre veba hastalığı ve salgınlarının, Osmanlı Devleti'nde XV. yüzyıldan itibaren bölgesel olarak salgın etkisi yarattığı, bununla birlikte Osmanlı toplumunda XVI. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, hastalığın görülmesinin alışıla gelmiş bir duruma dönüştüğü anlaşılmaktadır. Genel itibarıyla Osmanlıların hüküm sürdüğü coğrafyalarda yaklaşık 300 yıl boyunca veba hastalığının görüldüğü ve bununla mücadele edildiği anlaşılmaktadır.¹¹⁵ Dolayısıyla çalışmanın inceleme dönemi olan XVIII. yüzyılın sonlarına kadar veba hastalığı, ciddi derecede insanlığı ve dolayısıyla Osmanlı ülkesini etkilese de XIX. yüzyıldan itibaren bu etkisini önemli ölçüde kaybetmiştir. Buna gerekçe olarak veba mikroplarını intikal ettiren etmenleri ortadan kaldıracak karantina tedbirlerinin uygulanması olarak kabul edilmektedir. Sonuç olarak XIX. yüzyıla kadar dünya çapında büyük ölümlere yol açan veba hastalığı yerini, bu yüzyıldan itibaren etki alanını kolera hastalığı ve bu mikrobun yarattığı büyük salgınlara bırakmıştır.¹¹⁶

3. Veba Hastalığının Ekonomik Etkileri: Vergilendirme İle İlgili Temel Problemler

Osmanlı Devleti, var olan iktisadi ve içtimai düzenini koruyabilmek için kendine özgü bir mali teşkilat oluşturmuş ve bu düzenin ayakta kalmasına önem vermiştir. Bu bağlamda vergiler toplanılırken muhtelif bölgelerde cereyan eden olağanüstü olaylar, doğal afetler, savaşlar, isyanlar ve bunlara paralel ortaya çıkan göç gibi demografik değişiklikler, zaman zaman vergilerin

¹¹² Ayalon, *age*, s. 150.

¹¹³ BOA, C. ADL 17/1053, 26 Mart 1796 (1210. N. 17).

¹¹⁴ BOA, C.AS. 479/19963, 13 Temmuz 1800 (1215.S.20).

¹¹⁵ Roberts, *age*, s. 187.

¹¹⁶ Fatma Yıldız, *19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Denizli 2014, s. 29; Erol Yıldız, "Salgını Hatırlamak: Veba Üzerine Tarihî ve Sosyolojik Bir Analiz", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 48, Konya 2022, s. 268.

toplanmasında olumsuzluklar yaratmıştı. Veba hastalığının görüldüğü yıllarda çeşitli kazalarda bulunan ahalinin salgının sebep olduğu koşullardan etkilendiği ve bu durumun vergilerin tahsilinde sorunlar yarattığı görülmektedir. Merkezi hükümet ise mevcut koşullara bağlı olarak çeşitli tedbirler almaktaydı. Hastalığın Osmanlı ekonomisinin vergilendirme sistemini nasıl etkilediğini anlayabilmek için *cizye*, *avârız*, *evlâd-ı fâtihan bedeliyesi* gibi vergiler üzerinde ne gibi etkilerinin olduğunu, resmi evraklara yansıdığı ölçüde anlamlandırmak yerinde olacaktır.

3.1. Cizye

Cizye, Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslim halktan kişi başına alınan bir vergi çeşididir.¹¹⁷ Gayrimüslim tebaanın ödemiş olduğu cizye bedeli karşılığında can, mal ve inanç özgürlükleri güvence altına alınmıştır. Bu vergi direkt olarak padişaha bağlı görevliler tarafından tahsil edilerek, genellikle askeri maksatlar için kullanılmıştır. Cizye ödemekle mükellef olanların çeşitli dönemlerde zorlandıkları da olmuştur. Örneğin bir köyde meydana gelen doğal afet ya da salgınlar nedeniyle köylünün büyük bir kısmı hayatını kaybettiğinde ya da başka bir bölgeye kaçtığında, onların ödemesi gereken vergiler geride kalanlardan temin edilmekteydi.¹¹⁸ Osmanlıların Balkan coğrafyasında veba hastalığı seyrederken, ahalinin bu gerekçe ile vergi indirimi talebinde bulunulduğuna resmi evraklarda pek çok kez rastlanılmaktadır. Hatta veba hastalığının resmi evraklara yansıyan taraflarının, genellikle vergilendirme ve bunlarda yapılması talep edilen iyileştirmelerle alakalı olmuştur. Devletin felaketler sonucunda uygulamış olduğu vergi indirimlerine bakarak salgının bölgeyi ne derece etkilediğini görmek mümkündür. Mesela, Rusçuk, Silistre, Hırsova, Karasu, Tulca, Maçın kazalarında sakin olan ve cizye ödeyen reayanın bazılarının 1706 yılı ve bir önceki senede vebanın tesiri altında kaldıkları anlaşılmaktadır. Verilen bilgilere göre zikredilen kazalara bağlı birimlerde, yaklaşık 5000 kadar ahalinin Eflak tarafına göç ettiği tespit edilmişti. Dolayısıyla bir önceki senenin vergi hesaplamalarıyla karşılaştırılırken, tahsildarların ciddi bir zorlukla karşılaştığı açıktı. Göç eden nüfus sayısının miktarı göz önüne alındığında 1706 yılında Tuna'nın beri yakasında birçok şehrin ve bağlı birimlerinin veba hastalığı ile ilişkilendirilmesi gerekmektedir. Kaldı ki 5000 kadar bir nüfus ve bunların firarı, bu tarihler için demografik olarak ciddi bir orandır. Nitekim veba hastalığının yayılımı söz konusu olduğunda bulaşın artması göz önünde bulundurulursa, salgının etki alanı ve etkileyeceği alanlar

¹¹⁷ Mehmet Erkal, "Cizye", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s. 45.

¹¹⁸ Halil İnalıcık, "Osmanlılarda Cizye", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s. 45.

hakkında fikir sahibi olmamızı sağlayacaktır. Muhasebe kayıtlarına göre Rusçuk kazasında 8415, Silistre'ye bağlı birimlerinde 10.000 vergi mükellefinin bulunduğu ve bunların birçoğunun firarları zikredilmişti. Firar etmeyerek yerleşim birimlerinde ikamet etmekte ısrar eden unsurların ise bu sebeple vergi yükleri artmış ve ödemelerinde sıkıntı yaşayacakları da dile getirilmişti. Bununla birlikte Eflak'a giderek yerleşen ahalinin eski topraklarına iskân ettirilmesi gerektiği belirtilerek, Eflak voyvodası izinsiz bölgeye göç eden ahalinin kendi bölgelerine gönderilmesi için bazı boyarları¹¹⁹ görevlendirmiş ve ahali kendi iskân bölgelerine gönderilmişti. Ayrıca sevk edilmesi gerekirken bölgede kalan herhangi bir fert ya da aile olursa ya da tespit edilirse bunların kayıtlarının tutularak Eflak voyvodalarının ödediği maktu' ödemelere ekleneceği de tembih edilmişti.¹²⁰ Yine Girit Adası'nda ise 1729 yılında, gayrimüslim vergi mükellefi olarak 21.900 evrak ile vergi taksimi yapıldığı belirtilmiş ve 12.696.000 akçelik masrafının muayyen olduğu ifade edilmişti. Veba hastalığının bölgede daha önce de zuhur ettiği ve gayrimüslim ahalinin birçoğunun bundan etkilendiğini, bölge defterdarı Seyit Mahmut Efendi bir arzual ile merkezi hükümete bildirmişti.¹²¹

Veba hastalığının yarattığı olumsuz koşullar nedeniyle muhtelif bölgelerde ikamet eden ahali vergi indirim talebinde bulunmuş ve talep ettikleri indirimler genel itibarıyla uygulanmıştır. Ayrıca gayri resmî yollarla vergi talep edilmemesi için vergi tahsildarlarının uyarıldığı da görülmüştür. Bu bağlamda Selanik'te 1762 yılında görülen veba hastalığı dolayısıyla bölgede ikamet eden Rum reayası mal, mülk, çoluk, çocuklarıyla birlikte farklı köylere nakledilmiş ve hastalığın bölgeden defedilmesinden itibaren de kendi mahallerine dönerek sakini oldukları bölgeye ikamet etmeleri kararlaştırılmıştı. Fakat Kadı İbrahim'in Babiali'ye sunduğu arza göre, hastalığın mali şartları olumsuz etkilemesi sebebiyle, tahsildarlarının belde kaidelerine riayet etmeleri, kanunların hilafına hareket edip gerek Rum ahaliyi gerekse fukarayı gayri resmî yollarla vergi talep ederek rencide etmemeleri emredilmişti.¹²²

XVIII. yüzyıl sonlarına gelindiğinde ise veba salgını, Osmanlı başkenti İstanbul'da etkisini ciddi derece göstermiş ve hatta şehir halkının çoğunluğunun perişan olmasına neden olmuştu. Ancak hastalık dolayısıyla

¹¹⁹ Rusya Novgorod şehrinde Boyarlar, ticaretin yüksek sınıfını yani aristokrasiyi oluşturmaktaydı. Bk. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2023, s. 145.

¹²⁰ BOA, C. ML. 44/2005, 29 Nisan 1706 (1118. M.15).

¹²¹ BOA, AE.SAMD.III 116/11393, 28 Temmuz 1729 (1142. M.2).

¹²² BOA, AE.SMST.III. 248/19797, 07 Ağustos 1762 (1176. M.16).

şehir halkının telef olduğu göz önünde bulundurularak tahsil edilmesi gereken cizye gelirlerinin azalmaması için muhtelif emniyet tedbirleri alınmış idi.¹²³ Aynı yıl, Belgrad muhafızı Mehmet İzzet Paşa'nın Babiâli'ye sunduğu rapora göre, Bosna eyaletinin bazı mahallerinde birkaç aydan beri veba hastalığının salgın oluşturduğu ve Ramazan ayına yakın zamanlarda Belgrad şehrinden 18 saat mesafede olan Böğürdelen kasabasında ve Sava Nehri civarında bir yayılım gösterebileceği söz konusuydu.¹²⁴ Bosna Valisi Vezir Abdullah Paşa'nın gönderdiği rapor ile hastalığın aynı yıl sadece İstanbul'da değil, Bosna eyaletinde neredeyse birçok bağlı biriminde varlığını büyük ölçüde gösterdiği anlaşılmaktaydı. Ancak vebadan etkilenen, ölen veya tecrit edilenlerin miktarı hakkında bir bilgi verilmemekteydi. Salgının olumsuz etkilerinden dolayı vergi indirimlerine sıklıkla başvurulduğu ifade edilmişti. Burada Bosna valisinin verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, tahsili yapılacak vergilere herhangi bir indirim yapılmazken, zam yapılmasının irade buyrulduğu anlaşılmaktadır. Ancak cizye mükelleflerinden toplanacak vergi oranlarının yıllık bir ertelemeye tabi tutularak, bir sonraki yıl aynı oranda reayadan alınması öngörülmüştü. Bu bağlamda bahsi geçen meblağ, Hicri 1198 (1783) yılı için takriben 16.250 kuruş civarındaydı. 6311 cizye evrakının zammıyla beraber eyalet dahilinde düşük, orta ve yüksek oranda 95.656 cizye mükellefi tespit edilmişti.¹²⁵

Bazı bölgelerde, veba hastalığıyla alakalı ciddi ölüm vakalarının olduğu bilgisi ulaşmakta olsa da herhangi bir vergi indirimi söz konusu olmuyordu. Öyle ki rakamsal olarak verilen bilgiler, bir defter halinde olmasa da nihayetinde bir yerleşim yerinde vergilendirmenin neredeyse tüm çeşitlerini ilgilendirecek bir mali probleme dönüştürebilmekteydi. Mesela Sakız Adası'nda 1788 yılında vuku bulan veba salgını ve bununla resmi evraklara yansıyan bilgiler, buna örnek gösterilebilir. Nitekim zikredilen yılın temmuz ayında, Sakız Adası'nda vebanın bölgeye yayılması sebebiyle 3000 kişiden fazla gayrimüslim ahalinin telef olduğu bildirilmişti. Dolayısıyla bu zayıat, doğrudan cizye evraklarında ve verginin tahsilinde son derece ciddi bir problem anlamına gelmekteydi. Ancak bu kadar çok sayıda vakanın zuhur etmesi, adım adım bir vergi iyileştirmesi gerektirirken, tam tersi bir durum söz konusu olmuş ve bu adada vergilerin 25.000 kuruştan 40.000 kuruşa iblağı talimatı verilmişti.¹²⁶

¹²³ BOA, C.ML. 306/12456, 31 Ekim 1783 (1197. Z.04).

¹²⁴ BOA, HAT 12/438-B, 30 Kasım 1783 (1198. M. 5).

¹²⁵ BOA, C.ML. 600/24762, 24 Eylül 1783 (1197. L.26).

¹²⁶ BOA, C.ML. 724/29635, 10 Temmuz 1788 (1202. L.06).

Bazı örneklerde ise ahalinin vebadan hayatını kaybetmese de firarlar, yani izinsiz göçler söz konusu oluyordu. Bu ise esasen sadece cizye vergilendirmelerini değil, tarımsal üretim ya da herhangi bir ticari faaliyetten elde edilen her türlü mali gelire, dolayısıyla miri hazine için olumsuz etki ediyordu. 1795 yılında ise *hassa kassabbaşı* ocaklarından Rusçuk, Yergöğü ve buralara tabi olan yerlerin cizyelerinin tahsil edilmesi buna örnek teşkil edebilir. Zira veba salgını, hem bölgeden çeşitli sebeplerle gelip geçenlerin uğrak yerleri olan güzergâhların değişimine hem de reayanın çoğunluğunun bölgeden firarına sebep olmuştu. Bu ise bölgenin hareketliliğini azalttığı gibi aynı zamanda hem tarımsal üretimde hem de cizye vergilerinin tahsilinde önemli bir kayba yol açıyordu. Nüfusun azalması, bölgede ikamete devam eden cizye mükelleflerine doğrudan tesir ediyor, bunlardan tahsil edilecek verginin artmasına gerekçe oluyordu. Osmanlı yönetimi ise bu tarz olumsuz hadiselerden hazinenin bir kayba uğramaması için bazı yöntemlerle tedbir alıyordu ki firar eden ahalinin eski yerlerine getirilmesi, Rusçuk ve Yergöğü cizyelerini ödemekle mükellef olan firari halkın da kefillerinden ücretin tahsil edilmesini emretmişti.¹²⁷

Genel itibariyle salgın nedeniyle artan cizye ödemelerinde, ölümler, muhtelif bölgelere kaçanların ödemeleri gereken vergiler bölgede kalan reayadan alınıyordu. Bu bağlamda alınan tedbirlerin bazı bölgelerde vergi indirimleri yapılarak ele alındığı, bazı bölgelerde ise salgının etkisinin büyüklüğü ne derece olursa olsun yıllık ertelemelerle ya da taksitlendirmelerle bir iyileştirmeye gidildiği görülmektedir.¹²⁸

3.2. Avârız

1698 yılında Zağra-i Atik Kadısı Seyid Mehmet Efendi'nin bildirdiğine göre, kazaya bağlı bazı karye ahalipleri toplanarak, H.1109 (1698) senesinde bölgede tahrir yapıldığını ancak salgın dolayısıyla tahriri hâlihazırda yapılmış kişilerin vefat ettiğini bildirmişlerdi. Bu durumda ödenmesi gereken vergiler, ahalinin güç ve tahammüllerini aştığından indirim talep ederek mahkemeye müracaat etmişlerdi. Bu tarihlerde devam eden büyük savaş sebebiyle H.1109 (1698) sefer yılı için Sofya'da bulunan orduya nakledilmek üzere Zağra-i Atik kazasından 5000 kile¹²⁹ dakik (un) satın alınması *mevkufat kalemine*¹³⁰

¹²⁷ BOA, C.ML. 66/3047, 02 Kasım 1795 (1210.R.19).

¹²⁸ BOA, C.ML. 600/24762, 24 Eylül 1783 (1197.L.26).

¹²⁹ Kile: Kuru meyve ya da hububat gibi ürünlerin ölçülmesi için kullanılan bir ölçü birimidir. Bk. Cengiz Kallek, "Kile", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 25, 2022, s. 567.

¹³⁰ Osmanlı Devleti'nde nüzul vergisi gibi vergilerin toplanması ve bunu ilgilendiren konuların kaydedildiği deftere mevkufat defterleri denilmiştir. Bk. Halil Sahillioğlu, "Ahkâm

bildirilmişti. Ancak reayanın bir kısmının firar etmesi, bir kısmının ise yeniçeri ve bostancı olmaları ve dahi birkaç yıldan beri vebanın bu bölgede salgın oluşturması sebebiyle zikredilen ürün ya da vergileri ödemeye kudretlerinin olmadığını bildirmişlerdi. Dolayısıyla hallerine merhameten yükümlü oldukları vergilendirmeden ya da aynı ödemeleri gereken hububattan indirim yapılması ahali tarafından talep edilmişti.¹³¹

1699 yılına gelindiğinde birden fazla bölgede veba hastalığının görüldüğü, çok sayıda insanı etkilediği ve bir o kadar can kaybına sebep olduğu anlaşılmaktadır. Kayıplar ve salgına bağlı oluşan olumsuzlar, kuşkusuz hem tarımsal üretimde hem de ödemelerde sorunlara sebep olduğundan vergilendirme sisteminde aksaklıklara zemin hazırlamıştır. Bu suretle hastalığın sirayet ettiği bölge ahali vergi indirimi talebinde bulunuyorlardı. Bu bağlamda zikredilen tarihte Razlık¹³² kazasında veba hastalığı dolayısıyla ahalinin çoğunluğunun öldüğü, kalan kısmının vergi ödemelerinde sıkıntı yaşadıkları ifade edilmişti. Razlık kadısı Mehmet Efendi'nin bildirdiğine göre, kazanın 179,5 avârizhanesinin bulunduğu ifade edilmiş, vebanın istila ettiği kaza dâhilindeki yerlerden ahalinin hallerine göre bir vergi indirimi talep edilmişti. Sultan Süleyman Han Vakfı'na tabi toplam 300 hanesi bulunan karyenin (köy) 178 hane ahalisinin de aynı durumda olduğu ve ahalinin gerek üretim gerekse hayvancılık konusunda sıkıntılar yaşadığı, dolayısıyla ahaliye merhamet edilerek bahsi geçen vakıf köylerin vergilerinde bir indirim yapılmasını kadı efendi talep etmişti.¹³³ Yine aynı yıl Edirne'ye bağlı Manastır nahiyesinde de ahali benzer bir durum içerisinde kalmıştı. Mahkemeye müracaat eden ahali, köylerinde 100 hanenin olduğunu lakin iki yıldan beri görülen veba hastalığı sebebiyle sakinlerinin çoğunluğunun hayatını kaybettiğini ve kırk kadar evin kaldığını belirtmişlerdi. Köylerinde 9 avârizhanesi olup bunların mükellef oldukları tekâliflerin tamamlanmamış kısımlarının ödenmesine takatlerinin olmadığını belirterek, indirim talep etmişlerdi. Bu talep doğrultusunda da gerekli iyileştirmenin yapılması kararlaştırılmıştır.¹³⁴ Sadece Edirne'de değil Menlik¹³⁵ kazasına tabi yerleşim yerlerinde de benzer bir durum vuku bulmuştu. Veba hastalığı sebebiyle bu

Defteri", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1988, s. 551.

¹³¹ BOA, İE. SH. 2/124, 01 Temmuz 1698 (1109. C. 24).

¹³² Bulgaristan Batı Trakya'sı olarak adlandırılan Razlık ilçesi, 1912 Balkan Savaşı'ndan sonra Bulgaristan topraklarına dahil edilmiştir. Bk. Kuyucuklu, *age*, s. 391.

¹³³ BOA, İE. SH. 2/159, 8 Mart 1699 (1110.N.6).

¹³⁴ BOA, İE. SH. 2/128, 23 Şubat 1699 (1110. Ş.22).

¹³⁵ Makedonya sınırları içinde bulunan bir Balkan şehri. Bk. Mehmet Hacısalihoglu, "Makedonya", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, s. 437.

köyde yaşayan ahalinin bir kısmının vefat ettiği, bir kısmının ise göç ettiği ifade edilmişti. Bu sebeple köyde sadece 5 hanenin kaldığı belirtilmişti. Bunların da mükellef oldukları avâriz vergilerini ödemeye güçleri kalmadığından, indirim talebinde bulunmuşlardı. Akviran köyü sakinlerinin mahkemeye başvurmaları ile görülüyor ki daha önce Evlad-ı Fatıhan bedeliyesi tahsili ile ilgili talep edilen vergi indirimi söz konusu iken, Menlik kazasında bu kez söz konusu olan avârizhanelerdi.¹³⁶

Bazı bölgelerde ise veba hastalığının pek çok ölüme sebebiyet vermesinden dolayı, alınması gereken avarız, arpa ve nüzül¹³⁷ bedellerinin tamamı tahsil edilemiyor ve sürekli olarak ahalinin indirim talebi oluyordu. Bu durumda gerek *ayni*¹³⁸ gerekse nakdi vergi ödemeleri, salgın sebebiyle tahsil edilemediği gibi, bilhassa ayni ödemelerde, iâşenin en önemli unsurlarından olan hububatın toplanmasına engel teşkil edecek bir üretim problemine sebep olmaktaydı. Tabiatı itibarıyla salgının etkili olduğu alanlarda üretim yapılması mümkün olmadığı gibi aynı zamanda ticaret yapılması da pek uygun görülmemekteydi. Zira hastalıktan korkup kaçanlar yerlerini terk etmiş oluyor, dolayısıyla ekilmesi gereken toprak boş kalıyordu. Bu durumun doğal bir neticesi olarak *ayni* vergi ödemelerinin Osmanlı Devleti için ya İstanbul'un zahiresi ya da askerin iâşesinde çok ciddi problemlere sebep olmuştur. 1702 yılında Misivri kazasında ortaya çıkan durum,¹³⁹ aynı yıl Edirne'de İstabl-ı Âmire'nin nakil hayvanları için *şa'ir* (arpa/ hayvan yemi) tedarik edilmesi meselesi, buna örnek teşkil etmektedir. Nitekim her bir İstanbul kilesi ile on paradan olmak üzere, H.1115 (1703) yılı avarız ve nüzul vergileri, aynı olarak takas edilmişti. Kalan kısmının da uygun görülen ödeme ile havale edilmiş ve bu meblağın 1500 kile *şa'ir* mübayaasına¹⁴⁰ tekabül ettiği varsayılmıştı. Ancak veba salgınının yarattığı olumsuz koşullar nedeniyle, ahalinin ürettiği zahireyle ilgili olarak bir kıtlık söz konusu olmuş ve ödeme yapılabilmesinin de mümkün olmadığı bildirilerek, *şa'ir* indirime tabi tutulmadığı sürece ahali tarafından ödenmesi ve hatta tahsil edilmesi dahi mümkün olmayacağı Misivri kadısı Ahmed Arifi

¹³⁶ BOA, İE. DH. 14/1286, 19 Haziran 1699 (1110. Z.20).

¹³⁷ Nüzül: Özellikle savaş dönemlerinde ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için halktan alınan avarız vergisinin nâkdi vergiye dönüştürülmüş halidir. Örnek olarak sefere giden ordunun yiyecek ihtiyacını karşılamak için hububattan alınan vergi verilebilmektedir.

¹³⁸ Osmanlılarda vergilendirme sistemi nakdî, aynî ve bedenî yükümlülükleri içermekteydi. Nakdî olarak nakit para verilirken, aynî olarak mal ya da hizmet karşılığı alınan vergilerdir. Bk. M. Macit Kenanoğlu, "Vergi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul 2013, s. 52.

¹³⁹ Tan, *age*, s. 38.

¹⁴⁰ Satın alma. Bk. Devellioğlu, *age*, s. 817.

Efendi tarafından ifade edilmişti. Verilen emre göre ahalinin bu tarz ödeme de sıkıntı yaşamaması için, talep edilen indirimin tatbik edilmesi kararlaştırılmıştı.¹⁴¹ 1704 yılında ise 7 hanesi bulunan Yenipazar¹⁴² kazasında tüm ahalinin veba dolayısıyla vefat ettiği ve kalan birkaç hanenin de vergi ödemeye mecallerinin kalmadığı ve vebadan etkilenen 21 hanenin avarız oranları, Prevadi¹⁴³ kazasındaki iki köye mahsub tutularak hesap edilmişti.¹⁴⁴

Benzer bir durum, 1708 yılında Çirmen’de¹⁴⁵ görülmektedir. Kazaya bağlı Hanım Sultan Vakfı köylerinden Karabağ, Rum, Kirazlık ve bağlı birimlerinin ahali, mahkemeye başvurarak 76 hanenin maktu¹⁴⁶ olarak ödediği 725,5 kuruş, avâriz ve nüzûl vergilerinin olduğu belirtilmişti. Ancak köylerinde zuhur eden veba dolayısıyla ekserisinin ölmesi, kalanlarının da farklı bölgelere göç etmesi sebebiyle kalan haneler için vergi yüklerinin arttığı bildirilmişti. Ayrıca vergi oranının artması ve üzerlerine düşen avârizhane oranının çokluğu sebebiyle ödemelerine de imkân olmadığını ifade etmişlerdi. Baş Muhasebe Kalem’inden¹⁴⁷ gelen kayıtlara göre Karabağ köyünde 80, Rum Efrem köyünde 25, Kirazlık’ta 13, Kurtköy’de 16, Yaylacık’da 23, Leştepe’de 49, Devedere’de 24 olmak üzere 40.000 akça avâriz, 39.900 akça nüzul bedelinin açıkta kaldığı tespit edilmişti. Bu suretle vergilendirme yapılırken, bahsi geçen yerleşim yerlerinde hâlen ikamet etmekte olan ahalinin avârizhane oranlarının yeniden belirlenmesi talep edilmişti.¹⁴⁸ Yine 1717

¹⁴¹ BOA, İE. SH. 2/133, 04 Kasım 1702 (1114.C.13).

¹⁴² Günümüzde Novi Pazar adıyla anılan Osmanlılar tarafından Bulgaristan’da kurulan kasaba. Bk. Machiel Kiel, “Yenipazar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul 2013, s. 471.

¹⁴³ Osmanlı döneminde Pravadi olarak bilinen bu şehir, günümüzde Kuzeydoğu Bulgaristan’da Provadia olarak adlandırılmıştır. Bk. Ayşe Kayapınar, “Osmanlı Döneminde Rumeli’de Bir Nahiyeye Merkezî: Pravadi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 30, S. 1, İzmir 2015, s. 121.

¹⁴⁴ BOA, İE. SH. 2/140, 25 Mart 1704 (1115. Za.19).

¹⁴⁵ Bugün Yunanistan sınırları içinde yer alan Çirmen bir Osmanlı kasabasıdır. Bk. Yusuf Halaçoğlu, “Çirmen”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s. 341.

¹⁴⁶ Osmanlı mali sisteminde vergi mükelleflerinden tahsil edilmesi gereken vergilerin belirlenmesi anlamına gelmektedir ve vergi gelir birimini oluşturmaktadır. Mukataa olarak da kullanılmıştır. Bk. Mehmet Genç, “Mukataa”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 31, Ankara 2020, s. 129.

¹⁴⁷ Baş Muhasebe Kalemî, gelir gider, maliyeti ilgilendiren kanun ve nizamlar, hazinede bulunan her türlü eşyanın kayıtlarını kontrol eden, Osmanlı maliyesinin en önemli kalemlerinden biridir. Bk. Feridun Emecen, “Baş Muhasebe Kalemî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1992, s. 133.

¹⁴⁸ BOA, İE. ENB. 7/737, 18 Ağustos 1708 (1115. C.01).

yılında Tatarpazarı'ndaki¹⁴⁹ durum da buna benzerdi. Bu kazaya tabi Kölemen ve Asılhanlı isimli köy ahalisi mahkemeye müracaatla, birkaç seneden beri köylerinde veba salgını nedeniyle ahalinin birçoğunun vefat ettiğini, bir miktarının da perişan halde kaldığını belirterek avarız vergilerinin düşürülmesi ricalarını kadılığa bildirmişlerdi.¹⁵⁰

Netice olarak avâriz vergisi de veba hastalığı ve salgınının etkilerinden dolayı ahaliyi zorladığı gibi, ekonomik sisteme de önemli ölçüde olumsuzluk tesir ediyordu. Genel itibariyle cizye vergilerinin toplanmasında olduğu gibi, avârizhanelerin toplanmasında da veba salgınının yarattığı ölümler ve göçler, tarımsal üretimi aksatıyor, kıtlıklara sebebiyet vererek hastalığın etkisini arttırıyordu. Farklı bölgelerde ahalinin mükellef olduğu avâriz vergilendirmelerinin tahsilinde ortaya çıkan zorluk ise vebanın tesadüf ettiği yerleşim yerlerinde tekrar bir tahrir gerektirdiği gibi, aynı zamanda Osmanlı hazinesinin gelirlerinin bir kısmından feragat etmesi anlamına geliyordu.

3.3. Evlâd-ı Fâtihân Bedeliyesi

XVII. yüzyıla gelindiğinde *evlâd-ı fâtihân* addedilen ahalinin ödemesi gereken “*evlâd-ı fâtihân bedeliyesi*” bulunmaktaydı. Ancak bu tarihlerde bölgedeki kazalarda ikamet eden ahalinin, Osmanlıların Balkan coğrafyasına sirayet eden veba salgını nedeniyle mükellef tutuldukları vergilerin indirilmesi ya da yeni düzenlemeler yapılmasına yönelik talepleri olduğu, yine resmi evraklardaki bilgilerden anlaşılmaktadır. Örneğin 1698 senesinde Cısr-i Ergene kadısının sunduğu arza göre mevcut *evlâd-ı fâtihân* addedilen ahalinin mahkemeye müracaat ederek, bu tarihlerde üzerlerine mali olarak mahsub kılınmış olan “*evlâd-ı fâtihân bedeliyesi*” tahsil edilmeden önce, Ekim ve Kasım aylarında veba hastalığının kazayı etkilediği ifade edilmekteydi. Bu bağlamda hastalık sebebiyle vefat edenler olduğu gibi bulaşın etkisinden kaçmak isteyenlerde bulunmuş ve firar edenlerin ödemekle mükellef tutuldukları vergi de tahsil edilememişti.¹⁵¹

1699 yılında *evlâd-ı fâtihân* grupları, pek çok kez vergi indirimi talebinde bulunduğunu ve ayrıca salgının etkisi ile farklı bölgelerde yerleşim yerinde ne kadarının hayatını kaybettiğini gösteren belgeler de bulunmaktadır. Ölüm sayılarının verilmesi, zikredilen yıllar içerisinde veba salgınının farklı

¹⁴⁹ Tatarpazarı, bugün *Paşardöğüş* olarak geçen ve Bulgaristan'da bulunan bir şehirdir. Bk. Grigor Boykov, Machiel Kiel, Tatarpazarcığı, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, s. 170.

¹⁵⁰ BOA, AE.SAMD.III. 199/19218, 1 Temmuz 1717 (1129. B. 21).

¹⁵¹ BOA, İE.SH. 2/11, 10 Ağustos 1698 (1111. S.2).

coğrafyalara ne derece sirayet ettiğinin anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Örneğin, 1699 yılında Eğribucak kazasında, 4 karyede veba tespit edilmiş ve 3 ila 6 kişi arasında olmak üzere toplam 15 kişinin vebadan öldüğü bildirilmişti. Bu sebeple ahalinin ödediği vergilerde tenzile gidilmesi hakkında bölge kadılığı tarafından merkeze bir arz sunulmuştu. Kadının sunduğu arzdan anlaşıldığına göre Karadağ, Karaferye, Akçakızanlık gibi kazalarda aynı tarihli bir veba salgını ve benzer bir vergi indirim talebinin söz konusu olması, salgının bölgelere dağılımı konusunda önemli bir fikir vermektedir.¹⁵² İşin ilginç yanı, çeribaşı tarafından yapılan araştırmadan sonra, benzer vakalara tekrar ve farklı bölgelerde rastlandığı, dolayısıyla salgının sadece tahriri yapılan bölgelerle sınırlı olmadığı rahatlıkla anlaşılabilmektedir. Aynı tarihli farklı bir resmi kayıta da sayımı yapılan yerleşim birimlerinde, 2 ila 7 kişi arasında ölümlerin olduğu görülürken toplamda 30 kişinin vefat ettiği tespit edilmiş ve hastalığın Alacahasanlı, Sofular, Çobanlı, İshaklı, Köseler, Cebeciler, İberli, Karamanlı gibi köylerde varlığı bilinmekteyken, Şahinler mahallesinde de etkisi gözlemlenmektedir.¹⁵³ Aynı yıl, Karaferye’de *evlâd-ı fâtihân bedeliyesinin* yaklaşık 4 ay önce kazada meydana gelen hastalığın birçok köyü etkilemesi nedeniyle, çeribaşı tarafından birçok köyün ve etrafının sayımı yapılarak vefat edenlerin bilgisi kaydedilmişti. Kaydedilen bilgilere göre, *evlâd-ı fâtihân bedeliyesi* fermanından yaklaşık 4 ay önce veba sebebiyle 2 köy, 15 mahalle olmak üzere toplamda 17 yerleşim yerinde 46 kişi hayatını kaybetmişti. Bununla birlikte Alacareyhanlı’ya tabi yaklaşık 14 mahallede tespit edilen hastalık, vergi mükelleflerinin yüklerini ağırlaştırmış bunun için de yine bir indirim talep edilmişti. Defterin tutulma şekli ve aynı tarihli olması sebebiyle önceki paragrafta verdiğimiz bilgilere atfen, bu tarihte Karamustafapaşa, Karadağ, Karaferye gibi bölgelerde veba salgınının Balkan coğrafyasında ciddi bir genişleme sağladığını söylemek mümkündür. Nitekim sayımı yapılan yerleşim yerlerinde nüfus oranları az olmasına rağmen, neredeyse şehirdeki tüm iskân bölgelerine veba hastalığının sirayet ettiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁴ Aynı tarihlerde Akçakızanlık kadısı Ahmed’in bildirdiğine göre, burada yine benzer bir durum söz konusuydu ve *evlâd-ı fâtihân* taifesi ileri gelenleri toplanıp mahkemeye müracaat etmişlerdi. Öncekiler örneklerde olduğu gibi Hicri 1110 senesinde veba sebebiyle vefat eden ve aynı zamanda vergi mükellefi olanların sayımı yapılmıştı. Çeribaşının yaptığı araştırmada, vebadan etkilenen ve vefat eden 13 kişinin 12 farklı köy ve 1 mahallede olduğunun tespiti yapılmıştı. Buna göre Abdülbaki Mahallesi ve Hızırilyas,

¹⁵² BOA, İE.SH 1/95, 1 Haziran 1699 (1110. Z. 27).

¹⁵³ BOA, İE.SH 2/108, 28 Haziran 1699 (1110. Z. 29).

¹⁵⁴ BOA, İE.SH. 2/105, 4 Haziran 1699 (1110. Za. 5).

Akbaşahmed, Bayezidli, Kozluca, Aşağı ve Yukarı Sofular köyleri vebanın tesir ettiği yerleşim alanları idi. Çeribaşının yaptığı sayımlar, önceki paragraflarda ifade edilen yerleşim yeri ve bağlı birimlerinde benzerlik göstermekteydi.¹⁵⁵ Hastalığın sadece zikredilen bölgelerde değil aynı zamanda Dubniçe (*Stanke Dimitrov*) kazasında da zuhur ettiği anlaşılmıştı. Kasaba da bulunan 56 kişinin 19'unun vefat etmesinden dolayı vergiler tahsil edilememişti. Vezir Hasan Paşa tarafından *evlâd-ı fâtihân bedeliyesinin* tahsiline memur edilen çeribaşı, ölenlerin ödemekle mükellef tutuldukları vergileri talep ettiğinde, bölge ileri gelenleri salgın, savaş şartları ve vefat edenlerin sayısını belirtilerek ödemelerinin kendilerini olumsuz etkileyeceğini ifade etmiş ve dolayısıyla bununla alakalı bir indirim talep etmişlerdi. Çeribaşının araştırmalarına göre bölgede 21 kişi veba sebebiyle yaşamını yitirmişti.¹⁵⁶ Yine aynı yıl Cumapazarı kazasında hastalığın etkili olduğu ve *evlâd-ı fâtihân yazıcısı* vezir Hasan Paşa tarafından önceden yazılan 26 kişilik eşkinci ve sekbanların bölgede 2 yıldan beri görülen veba hastalığı dolayısıyla vefat ettiği, bazılarının firar ettiği, bazılarının ise eşkinci vermeye kudretlerinin olmadığı bildirilmişti. Ahalinin içinde bulunduğu duruma merhameten bu sayının tenzil edilmesi rica edilmişti.¹⁵⁷

Yukarıda zikredilen bugün ki Yunanistan coğrafyasının muhtelif bölgelerinde zuhur eden veba salgınının yine aynı tarihlerde bölge çeribaşısının yaptığı araştırmaya göre Çırpan kazasında da tesiri görülmektedir. Dolayısıyla gerek Yunanistan coğrafyası gerekse günümüz Bulgaristan coğrafyasının aynı tarihlerde salgının en yoğun tesiri altında kalan bölgeler olduğu anlaşılmaktadır. Çeribaşının yaptığı sayımlara göre Çırpan¹⁵⁸ kazasına bağlı 20 köyden fazla yerleşim yerinde veba salgını tespit edilmişti. Dolayısıyla bu tesirin yarattığı olumsuz koşullar ve savaş şartlarının etkisiyle *evlâd-ı fâtihân bedeliyesinde* bir indirim talebi söz konusu olmuştu.¹⁵⁹

Vergi indirim talepleri sonucu ortaya çıkan belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bölgede görülen veba hastalığının etki alanı ve görüldüğü tarihleri göz önünde bulundurursak, çok kısa süre aralıklarla aynı bölgelerde vebanın tekrar tekrar tespit edildiğini görmek mümkündür. Bir diğer vergi indirim

¹⁵⁵ BOA, İE. SH 2/112, 7 Haziran 1699 (1110. Za. 8).

¹⁵⁶ BOA, İE.SH. 2/106, 14 Haziran 1699 (1110. Z. 15).

¹⁵⁷ BOA, İE. AS. 46/4146, 28 Haziran 1699 (1110. Z.29).

¹⁵⁸ Bugün ki adı Plovdiv olan Filibe sancağına bağlı Bulgaristan'da bulunan bir köydür. Bk. Muhammed Köse, "İngiltere Konsolosluk Raporlarında 1878 Yılında Türkiye Avrupa'sının Demografik Yapısı", *XVIII. Türk Tarih Kongresi (1-5 Ekim 2018/ Ankara) Kongreye Sunulan Bildiriler Göç ve İskân – İktisat Tarihi – Vakıflar Tarihi*, C. 5, S. 35, Ankara 2018, s. 152.

¹⁵⁹ BOA, İE. SH. 2/113, 9 Ağustos 1699 (1110.Z.12).

talebi ise Çırpan kazası sakini olan ahaliden gelmişti. Zikredilen bölgede *evlâd-ı fâtihân* tahriri zamanında 120 kadar kişi olduğu tespit edilmiş ancak hastalık sebebiyle bazıları vefat etmiş bazıları da firar etmişti. Bunların dışında bölgede kalan ahali ise vergi ödemelerini yerine getirmeye güçlerinin olmadığına dair bilgi vermişlerdi.¹⁶⁰ 1704 tarihli evraktan anlaşıldığına göre, Eğribucak'ın İshaklı köyünde de 4 kişi veba dolayısıyla vefat etmişti. Dolayısıyla tekrar bir vergi indirim talebi söz konusu idi. Bu durum hastalığın bölge halkının tamamına bulaşan bir görünümde olmadığını göstermesine rağmen, uzun yıllar aralıklarla tekrar ortaya çıktığını ya da farklı etkileşim dolayısıyla hastalığın aynı bölgelerde gündeme geldiğinin görülmesi bakımından önemlidir.¹⁶¹

3.4. Diğer Vergiler

Veba hastalığının etkileri incelenirken vergilendirme sisteminde oluşturduğu aksaklık ve bu aksaklıklarla birlikte *cizye*, *evlâd-ı fatihan*, *avârızhane* gibi vergilerden bir indirim yapılması talepleri, çalışmanın önemli bilgi kaynağını oluşturmuştur. Genel itibariyle vergi tahsilinde yaşanan problemlerin, hastalık sebebiyle nüfusun ve üretimin azalması ve kalanlarında yüklerinin artması gerekçesiyle ödemelerin güçlük yaşadıkları ifade edilmişti. Bununla birlikte hastalığın görülmesiyle başka bölgelere firar eden ya da zorunlu göç ettirilen ahalinin de bu vergi tahsil işlerinde önemli problemlere sebep olduğu açıktır. Mesela, XVI. yüzyıl sonlarında veba hastalığının Tımsıvar'da¹⁶² etkisini göstermesi çok fazla ölüme sebep olmuş, dolayısıyla bölge halkı Tımsıvar civarından uzaklaştırılarak hastalığın etkilerinden korunmaya çalışılmıştı. Ancak vebanın etkilerinin dinmesiyle tekrar iskân ettikleri bölgelere sevk edilmesi gerekmişti. Yıl içerisinde ahalinin geçici göçlerle yerlerinden olması sonucunda asıl iskân ettikleri bölgede üretim yapamaması ve buna paralel olarak ödedikleri vergilerde yönetimin bir tedbire yönelmemesi, reayanın içinde bulunduğu duruma karşılık uygun bir yöntemle vergi indirimine gidilmesi talep edilmişti. Bunun üzerine merkezi yönetim, böyle bir uygulamanın içinde bulundukları şartlarda, yani bölgede salgından kaynaklı ölümlerin olması ve hatta bölge ahalisini geçici olarak farklı bölgelere iskân ettirilmelerine rağmen vergi indirimiyle alakalı talebin “*Kanun-ı Kadim'e*” ters düşeceği ve miri hazineye zarar vereceği endişesiyle

¹⁶⁰ BOA, İE. DH. 32/2802, 02 Nisan 1709 (1121. M. 22).

¹⁶¹ BOA, İE. AS. 70/6330, 24 Ocak 1704 (1115. Ş.26).

¹⁶² Osmanlılarda Tımsıvar, Temeşvar, Tamişvar; Romence Timișoara olarak adlandırılmış Romanya'da bulunan şehir. Bk. Mihai Maxim, “Tımsıvar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, s. 94.

ahalinin talebini geri çevirmişti.¹⁶³ Genel itibariyle dönem içerisinde ahalinin veba hastalığı nedeniyle bölgeden firarları ya da izinsiz göçleri hem vergilendirme sisteminin işleyişini hem de üretim ya da ticaret ile elde edilen her türlü mali gelirin elde edilmesini olumsuz etkilemekteydi. Osmanlı yönetimi bu tür olumsuz hadiselerle karşı tedbirler alırken vergi indirimlerine gidildiği gibi Tımsıvar'daki örnekte görüldüğü üzere taleplerin bazı durumlarda yerine getirilmediği de görülmektedir.

1695 yılında Niğbolu Sancağı'nın Hotaliç kazasında görülen hastalık, en çok Hirve Köyü'nü etkilemiş ve halkın 1/3'ü veba sebebiyle vefat etmişti. Yaşanan bu olumsuz durum karşısında, geride kalan ve vergilerini ödemeye güçlerinin olmadığını belirten ahali, kadıya başvurarak kendilerinden vergi alınmamasını talep etmişti. Bu durum gerekli makamlara Hotaliç Kadısı Seyyid İbrahim Efendi aracılığıyla bildirilmiş ve bunun üzerine vergilerde indirim yapılmıştı.¹⁶⁴ Bir sonraki yıl zikredilen bölgede veba hastalığının devam ettiği ve yine vergi indirim talebinde bulunulduğu da ifade edilmişti.¹⁶⁵

Bazen vergi indirim talebi, merkezi yönetim tarafından taksitlendirme gerektiren bir iyileştirmeye yönelim sağlıyordu. İndirim talepleri, hastalığın etkisi sebebiyle ödenemeyen borçlarla alakalı olduğundan, bir kolaylaştırma sağlaması için taksitlendirmeye gidiliyordu. Örneğin, 1696 yılında Dimetoka'da Kozluca karyesi ahali, 500 kuruş borçlarının 200 kuruşunun ödendiğini ancak geriye kalan borcun, ağır koşulları sebebiyle ödenememesi ve bu ödenemeyen miktarın da taksitlendirilmesi rica edilmişti.¹⁶⁶ Benzer bir örnek, 1712 yılında Selanik için verilebilir. Buraya bağlı Kalemerye Nahiyesi'nde bazı köylerin yine veba vakalarının çokluğuyla nüfuslarının azalması, vergi yüklerinin artmasına sebep olduğu görülmektedir. Bölge ahalisinden Ayşe isimli bir hatunun zimmetinde kalan borçlarını, tüm köy ahalisine mal edilmesi gibi bir durum söz konusu olmuştu. Ayşe Hatun'un zimmetinde olan 200 kuruş dakik¹⁶⁷, 200 kuruş şem¹⁶⁸ ve eski odabaşının 200 kuruş alacağı, alacaklıları tarafından talep edilmişti. Ancak Ayşe Hatun'un vefat etmesi sebebiyle, alacaklılar borçları tüm köy ahalisinden talep etmişti. Ancak hastalık sebebiyle ahalinin yarısının vefat ettiği bölgede, bu borçlar ödenememişti. Yaşanan bu olay sonucunda çıkan karara göre, bahsi geçen

¹⁶³ BOA, A. DVNSMHM. d.29, hk.269, 25 Şubat 1577 (984.Z.7).

¹⁶⁴ Armağan, *agm*, s. 909.

¹⁶⁵ BOA, İE. SH. 2/120, 09 Ocak 1696 (1107. C. 3).

¹⁶⁶ BOA, A. DVNSMHM. d.118/1189, 7 Şubat 1712 (1123 Evahir-i Z).

¹⁶⁷ Un. Bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2013, s. 234.

¹⁶⁸ Balmumu. Bk. Devellioğlu, *age*, s. 1183.

borcun 15 yıla kadar taksitlendirilerek ödenebileceği, aynı zamanda mahkemeden tasdik edilmesine rağmen alacaklıların emre aykırı hareket ederek taleplerinde ısrar etmelerinin ahaliyi rencide ettiği ifade edilmiş, durumun önüne geçilmesi ve zikredilen taksitlendirmeye uygun olarak borçların 15 yıla bölünerek ödenmesi karara bağlanmıştı.¹⁶⁹

Bazı durumlarda veba sebebiyle ölümler, vefat edenlerin mal varlığından elde edilen gelirlere ve miras paylaşımlarına da tesir etmekteydi. Yönetim tarafından el konulması talep edilen ve mal varlığının sayımı anlamına gelen muhalledat, varisler için bir miras paylaşımı problemine dönüştüğü gibi, bölge mahkemelerinin kaynaklarından hatta beytülmalin yani hazinenin gelir kaynakları arasında zikredilebiliyordu. Veba hastalığının çok fazla ölüme neden olduğu bir bölgede, tahrir memurlarına ahalinin tepkileriyle görevlerini icraya engel teşkil ettiği görülmektedir. 1743 yılında Yenice-i Karasu¹⁷⁰ kadısının arzına göre, kazada dağlık olan köylerde veba hastalığı sebebiyle çok sayıda ölümün olduğu bildirilmişti. Ancak bu bölgelerde vefat edenlerin mal varlıklarının sayımı ve bunların varislerine taksimi mevzu bahis olduğunda, bunlara mâni olanların çıktığı ve tahrir memurlarının görevlerini yapamamaları sebebiyle mal sayımlarında beytülmale düşecek hisselerin tahsil edilememesine sebep olduğu bildirilmişti. Yönetimden verilen emre göre bu işlerin görülmesi için zabitlerin mahkemeden çıkan karar gereğince iş görmeleri ve kaidelere riayet etmeyenlerin cezalandırılmaları tembih edilmiş idi.¹⁷¹

Sonuç

Elde edilen veriler, salgının hangi Balkan şehir ve bölgelerinde görüldüğüne ve oluşturdukları salgınlar hakkında bir değerlendirme yapılmasına olanak sağlamıştır. Örneğin, 1700 yılından 1720 yılına kadar Osmanlı-Bulgaristan coğrafyası, 1706 yılına kadar Yunanistan coğrafyası, 1706 yılının ise neredeyse tamamında Osmanlı-Eflak doğal sınırı olan Tuna kıyıları ve bilhassa bugünkü Romen coğrafyasının ciddi bir veba salgınının etki alanına girdiğini görmek mümkündür. 1720 yılından 1735 yılına gelinceye kadar ise salgın Girit Adası'nda ve bilhassa Anadolu'nun Batı kıyısı ile günümüz Yunanistan'ın Doğu kıyı hatlarında ve Marmara kıyılarında yoğunluk arz etmişti. Ancak salgının görüldüğü yerler bununla sınırlı kalmamış, 1729 yılında aralıklarla da olsa Anadolu'nun Doğu bölgelerinde de

¹⁶⁹ BOA, A. DVNSMHM.d 121 hk.1468, 26 Ocak 1714 (1126. M.10).

¹⁷⁰ Günümüzde Yunanistan'da bulunan bir Osmanlı şehri. Bk. Machiel Kiel, "Yenice-i Karasu", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul 2013, s. 443.

¹⁷¹ BOA, AE. SMHD. I 194/15200, 24 Ağustos 1743 (1156. B.04).

etkisini göstermişti. 1736-1739 yılları arasında ise Osmanlıların Rusya ile girmiş olduğu savaş devam ederken Avrupa’da veba hastalığının önemli bir etki göstermiş olduğu anlaşılmakta iken savaş devam ederken Osmanlı Devleti’nde veba vakalarına, Osmanlı resmi evraklarına yansımadağı anlaşılmaktadır. Ancak resmi evraklara yansımada Osmanlılara tabi Eflak ve Boğdan beylikleri, Karasu ve Turla Nehri, Bender’de veba vakalarına rastlandığı, literatürde zikredilmektedir. Osmanlı-Rus Savaşları döneminden sonraki 1740-1750 yılları arası incelendiğinde hastalığın Yunanistan coğrafyasında, Romen ülkesinde ve Ege kıyılarında görüldüğü anlaşılmaktadır. 1751-1759 yılları arasında incelendiğinde tarihçiler, özellikle 1757 yılının büyük bir salgının başlangıcı olduğu üzerinde durmaktadır. Bu bağlamda Osmanlıların Arap coğrafyasında vebanın etkisini oldukça fazla hissettirdiği görülmektedir. Ancak elde edilen verilere göre hem Balkan coğrafyasında vebanın tesir alanını tespit etmek hem de oldukça yoğun etkisini gösteren hastalığa karşı Osmanlıların aldıkları tedbirlere dair verilere ulaşmak pek mümkün değildir. Ancak bu durum resmi evraklarda tedbirlerle alakalı hiçbir bilginin olmadığı anlamına gelmemektedir. Zira, hastalığın etkisini gösterdiği bölgelerde vergi indirimlerine gidilerek çeşitli önlemler alındığı görülmektedir. Bununla birlikte askerlerin veba kaynaklı ölümleri ya da firarları sonucu merkezi yönetimden yeni askerler alınması konusunda düzenlemelere gidildiği, hastalığın Balkan coğrafyasındaki önemli ticaret yerleşkelerini etkilemesi nedeniyle kıyı hatları ve bazı hudut bölgelerinin güvenliğinin sağlanması için çeşitli tedbirlerin uygulandığı, buna bağlı olarak bazı dönemlerde sınırların kapatıldığı, deniz yolcuları için karantina istasyonu (lazaretler) kurulduğu da görülmektedir. Ayrıca veba olduğundan şüphelenilen gemilerin kontrol edilmesi, kıtlıkların oluşması durumunda ahalinin mevcut şartlardan olumsuz etkilenmesini önlemek amacıyla tahıl ambarlarının açılarak dağıtımların yapılması, hastalık dolayısıyla göç edenlerin ikamet ettikleri bölgeye geri gelmeleri için iskân faaliyetlerinin yapılması gibi çeşitli tedbirlerin alındığı resmi evraklardan anlaşılmaktadır.

1762-1765 yılları arasında ise Batı Trakya, Ege kıyıları, Sırbistan hudut hattı ve Tuna’nın kuzeyinde Turla Nehri güzergâhları arasında veba hastalığının bir yayılım gösterdiği ancak bu yayılımın aralıklı ve sık olmayan bir seyir arz ettiği zikredilebilir. 1768-1774 yılları arası görülen Osmanlı-Rus savaşları sürecinde hastalığın Vodina, Bükreş, İsakçı ve İstanbul’da görüldüğü bilirse de resmi evraklara genel vaka bağlamında bir veri yansımamıştı. Ancak Osmanlı-Rus savaşı sonrası dönemde 1777-1778 yılları arasında Balkan coğrafyasının neredeyse tamamında veba hastalığının görüldüğü bilinmektedir. Hastalığın bu denli yayılım göstermesi hem

Osmanlı Devleti'ni hem de diğer devletlerin devletlerarası ilişkilerinde veba hastalığının etkilerinden korunmak için önlemler almış oldukları anlaşılmaktadır. Bu durumda vebanın bölgesel bazlı değil birden fazla ülke de etkisini gösteren bir salgın oluşturduğu söylenebilir. Hastalığın, 1773-1778 yılları arasında İstanbul'da etkisini devam ettirdiği, 1777'de Bulgaristan, 1778'de Edirne, Bursa, Belgrad, Prizyen, Priştine, Üsküp, Manastır, Epir, Yanya, Sofya, Pazarcık, Filibe, Bosna gibi oldukça geniş bir bölgede zuhur ettiği ifade edilmektedir. Devam eden süreçte 1788'de Sakız Adası'nda, 1789 yılında Livadiye, İzdin taraflarında, 1791'de Mora Adası'nda, 1792'de İzdin Kasabası ve İstanbul'da hastalığın zuhur ettiği, XVIII. yüzyıl sonlarında 1793-1801 tarihleri arasında daha fazla bir yoğunlukla bulaşın etki alanının genişlediği görülmektedir. Genel itibariyle XVIII. yüzyılda veba hastalığı Misivri, Yenipazar, Rusçuk, Mürselli, Eğribucak, Gümülcine, Yenice-i Karasu, Ahıçelebi, Çağlayık, Eflak, Silistre, Hırsova, Tulca, Maçın, İzmir, Çirmen, İstanbul, İzmir, Dimetoka, Selanik, Hacıoğlupazarı, Tatarpazarı, Tırnova, Yenişehir, Tırhala, Tırnova, Hotin, Girit, Arbanasi, Bender, Bosna, Sakız Adası, Yaş, Belgrad, Ülgün, İsakçı, Bükreş, Vodine, Plovdiv, Prizyen, Priştine, Manastır, Epir, Pazarcık, Filibe, Travnik, Mora, İzdin, Balya Badra, Anavarin, Koron, Benefşe, Talanti, Alasonya, İvraca ve Hanya'da görülmüştü.

Veba hastalığının Osmanlı ülkesinde etkilerinin resmi evraklara yansıma şekli ise genel itibariyle Osmanlı maliyesini etkileyen ekonomik unsurlardan oluşmaktaydı. Arşiv belgelerine göre felaketler sonucunda yaşanan vergi tahsil problemleri, hastalık sebebiyle nüfusun ve üretimin azalması ve kalanlarında yüklerinin artması gerekçesiyle ödemelerde yaşanan güçlükler neticesinde uygulanan vergi indirimleri, salgının muhtelif bölgeleri ne derece etkilediğinin anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Bazı bölgelerde vergi indirimleri yapılarak tedbirler alındığı görülse de salgının etkisinin büyüklüğü ne derece olursa olsun yıllık ertelemelerle ya da taksitlendirmelerle bir iyileştirmeye gidildiği de görülmektedir. Ancak hastalığın etkilerinin resmi evraklara yansıma şekli sadece ekonomik unsurlar hakkında değil, askeri, idari, sosyal hayat hakkında bilgiler de verebilmektedir. Örneğin, askeri anlamda hastalığın evraklara yansıma şekli çoğunlukla donanma unsurları ve personelinin bundan etkilenmesi, gemilerin mikrobu barındırması ve taşıması, askeri kadronun mevcut bulunduğu bölgeden firarları, taşradaki kalelerde yeniden tayin ya da atamalara tesirleri, sınırların kapatılması veya hususi olarak bir tedbire gidilmesi gibi uygulamalardan oluşmaktadır. Sosyal anlamda etkileri ise hastalığa bağlı olarak bölge nüfusunun demografik yapısını değişmesi bunun sonucunda da göçlerin yaşanması, yaşanan bu

göçlerin iskân problemleri yarattığı, vergilendirme sisteminin aksaması olarak görülmektedir. Resmi yazışmalarda dikkat çeken husus, her ne kadar hastalığın ekonomik, askeri, nüfus, sosyal etkilerinden bir çıkarım yapılabilmesi mümkün olsa da dönem içerisinde görülen salgına dair tedbir ya da hastalığın mahiyetine dair bilgilerin neredeyse yok denecek kadar az olmasıdır. Hastalık, oldukça geniş bir coğrafyada etkisini gösterdiği için dönemin koşulları gereği veba hastalığına dair bir sayım yapılamaması anlaşılabilir bir durumu ortaya çıkarmaktadır. XVIII. yüzyıl sonlarında yerel bazlı tutulan, sayım yapılan defterlere rastlansa da bu durumun yüzyıl genelinde bir devamlılık göstermemesi çalışma alanı olan yüzyılda Osmanlı ülkesinde veba vakalarının genel bir sayımın çıkarılamamasına neden olmaktadır. Netice itibarıyla bulaşıcı ve öldürücü olan veba hastalığının, salgın halinde bir ülkeye zuhur etmesi her alanda aksaklıklar ortaya çıkartmış ve toplum yapısını derinden sarsmıştır. Nihayetinde salgınların, bireyden topluma, reayadan devlete, tarımdan hayvancılığa, esnaftan tüccara kadar birbirini etkileyen bir zincir halinde tesir ettiğini ifade etmek mümkündür.

Kaynakça | References

1) Başkanlık Osmanlı Arşivi Kaynakları (BOA)

Ali Emiri Tasnifi, Ahmed III. (AE.SAMD.III).

Ali Emiri Tasnifi, Mahmud I (AE. SMHD.I).

Ali Emiri Tasnifi, Mustafa III (AE.SMST.III).

Bâb-ı Âsâfi, Amedi Kalemi (AMD).

Divan-ı Hümayun Kalemi (DVN).

Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT).

İbnül Emin Tasnifi, İbnülemin Askeriye (İE. AS).

İbnül Emin Tasnifi, İbnülemin Dahiliye (İE. DH).

İbnül Emin Tasnifi, İbnülemin Ensab (İE. ENB).

İbnül Emin Tasnifi, İbnülemin Meadin (İE.MDN).

İbnül Emin Tasnifi, İbnülemin Sıhhiye (İE. SH).

Muallim Cevdet Tasnifi, Cevdet Adliye (C.ADL).

Muallim Cevdet Tasnifi, Cevdet Askeriyye (C.AS).

Muallim Cevdet Tasnifi, Cevdet Hariciye (C.HR).

Muallim Cevdet Tasnifi, Cevdet Mâliye (C.ML).

Mühimme Defterleri (A. DVNSMHM.d).

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d).

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakları (TS.MA.e).

Yabancı Arşivler, Bulgaristan Arşivi (04).

2) Kaynak Eserler, Araştırma Eserleri ve Tezler

AKYAY, Necmeddin, "Türkiye’de Veba Salgınları ve Veba Hakkında Eski Yayınlar", *Mikrobiyoloji Bülteni Ankara Mikrobiyoloji Derneği Yayın Organı*, C. 8, S. 2, Ankara 1974, ss. 209-219.

ARICI, Müstakim, "İslâm Coğrafyasında Salgınlar Tarihinin Sessiz Kaynakları: Kaynakları: Taun/Veba Risaleleri Literatürü", *Naẓariyat: Journal for the History of Islamic Philosophy & Sciences/Naẓariyat İslam Felsefe Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.7, S.1, İstanbul 2021, ss. 93-148.

ARMAGAN, A. Latif, XVII. “Yüzyılın Sonu ile XVIII. Yüzyılın Başlarında Batı Anadolu ve Balkanlarda Görülen Veba Salgınlarının Sosyo-Ekonomik Etkileri Üzerine Bir Araştırma”, 38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri, C. 2, Ankara 2005, ss. 907-914.

AYALON, Yaron, *Natural Disasters in The Ottoman Empire: Plague, Famine and Other Misfortunes*, Cambridge 2015.

AYDINER, Mesut, “Küresel Isınma Tartışmalarına Tarihten Bir Katkı: Arşiv Belgeleri Işığında XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır ve Çevresinde Meydana Gelen Büyük Kıtık ve Alınan Tedbirler”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 19, Ankara 2006, ss. 123-138.

BATĞI, Özlem, “Seyahatnamelerde Osmanlı İnsanın Hastalıkları ve Tedavi Yöntemleri”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, C. 4, S. 8, Burdur 2017, ss. 169-182.

BEYDİLLİ, Kemal, “Küçük Kaynarca’dan Yıkılışa”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. 1, İrcica, İstanbul 1999.

BOLLET, Alfred Jay M.D. *Plagues and Poxes, The Impact Of Human History On Epidemic Disease*, Demos Medical Publishing, Inc., 2004.

BOYKOV, Grigor, KİEL Machiel, “Tatarpazarcığı”, *Diyanet İslam*

Ansiklopedisi, C. 40, İstanbul 2011, ss. 170-172.

BULMUŞ, Birsen, *Plague, Quarantines And Geopolitics İn The Ottoman Empire*, Edinburgh University Press Ltd, 2012.

CENGİZ, Hasan Ali, “XIX. Yüzyıla Kadar Edirne’de Görülen Salgın Hastalıklar”, *Vakanivis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 2, Sakarya 2020, ss. 511-529.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2013.

DOLS, Michael W. “The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East: 1347-1894”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 22, S. 2, Brill 1979, ss. 162-189.

DEMİR, Alpaslan, “Osmanlı Devleti’nde Haşerelere Karşı Bir Önlem: Çekirge Suyu”, *Erdem*, S.67, 2014, ss.33-45.

EMECEN, Feridun, “Baş Muhasebe Kalemî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1992, ss. 133-135.

EMEKTAR, Ramazan, "İbn Acîbe'nin Vebâ/Tâun Gibi Hastalıklara Yaklaşımı", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S. 1, Kocaeli 2023, ss. 69-92.

ENGİN, Hakan, *Teşkilat, Tabkimat ve Mali Yapısıyla Osmanlılarda Serhaddin Savunması*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2023.

ERDOĞAN, Meral, *18. Yüzyılın Sonu 19. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti’nde Veba Yılları (İzmir Örneği)*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2017.

ERKAL, Mehmet, “Cizye”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, ss. 45-48.

GENÇ, Mehmet, “Mukataa”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 31, Ankara 2020, ss. 129-132.

HACISALİHOĞLU, Mehmet, “Makedonya”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, ss. 437-444.

HALAÇOĞLU, Yusuf, “Çirmen”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, ss. 341-342.

HALAÇOĞLU, Yusuf, “Evlâd-ı Fâtihân”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1995, ss. 524-525.

HAMMER, Josep Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Üçdal Neşriyat, C. 16, İstanbul 1992.

İNALCIK, Halil, “Osmanlılarda Cizye”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, ss. 45-48.

İSTEK, Emrah, “Osmanlı Hekimlerinin Türkçe Tıp Eserlerinde Veba Hastalığı ve Tedavisi”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, S. 35, ss. 128-152.

KAHVECİ, Gülay, *29 Numaralı Mühimme Defteri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1998.

KALLEK, Cengiz, “Kile”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2022, ss. 567-570.

KAYAPINAR, Ayşe, “Osmanlı Döneminde Rumeli’de Bir Nahiye Merkezi: Pravadi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 30, S. 1, İzmir 2015, ss. 121-148.

KENANOĞLU, M. Macit, “Vergi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul 2013, ss. 52-58.

KILIÇ, Orhan, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2004.

KILIÇ, Orhan, *İnsanlığın Ölümü İmtihanı; Mikrop, Salgın ve Toplum*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2021.

KİEL, Machiel, “Tırhala”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, ss. 114-116.

KİEL, Machiel, “Yenice-i Karasu”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul 2013, ss. 443-445.

KOÇ, Yahya, *149 Numaralı Mühimme Defteri (1155-1156/1742-1743) İnceleme-Çeviriyaşı-Dizin*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2011.

KOLLİNG, Oskar, “XVIII. Asırda Vebâ Salgını Devirlerinde Ticaret Münasebetleri”, çev. Sadrettin Karatay, *Ülkü*, C. 17, S. 100, Ankara 1941, ss. 317-324.

KÖSE, Muhammed, “İngiltere Konsolosluk Raporlarında 1878 Yılında Türkiye Avrupası’nın Demografik Yapısı”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi (1-5 Ekim 2018/ Ankara) Kongreye Sunulan Bildiriler Göç ve İskân – İktisat Tarihi – Vakıflar Tarihi*, Ankara 2018, C. 5, S. 35, ss. 129-172.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi, Türk Tarih Kurumu*, Ankara 2023.

KUYUCUKLU, Nazif, “Bulgaristan”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1992, ss. 391-396.

MAHMOUD, Ramy, "İbn Hacer El-’Askalânî’nin Veba-Tâun Gibi Salgın Hastalıklara Yaklaşımı", *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 6, Edirne 2020, ss. 67-86.

MAXİM, Mihail, “Tıımışvar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, ss. 94-95.

MONTAQU, Lady, *Türkiye Mektupları (1717-1718)*, çev. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman, İstanbul 1977.

ÖZ, Mehmet, “Tahrir”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, ss. 425-429.

PANZAC, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.

ROBARTS, Andrew, *A Plague On Both Houses?: Population Movements and The Spread Of Disease Across The Ottoman-Russian Black Sea Frontier, 1768-1830s*, Washington, DC. 2010.

SAHİLLİOĞLU, Halil, “Ahkâm Defteri”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1988, ss. 551.

SARICAOĞLU, Fikret, “1774-1789 Yıllarında Osmanlı Devleti’nin Dış Politikası”, *Türkler*, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

TAN, Ertuğrul, XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi’nin “Micennetü’t- Tâ’un Ve’t-Vebâ” İsimli Çalışması, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Trabzon 2016.

Türk Tarihinde Salgınlar ve Afetler, ed. Musa Şamil Yüksel, Hasan Işık, Astana Yayınları, 2021, ss.1-352.

TURNA, Nalan, "İstanbul’un Veba ile İmtihanı: 1811- 1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi", *Studies of The Ottoman Domain (Osmanlı Hakimiyet Sahası Çalışmaları)*, C. 1, S. 1, Burdur 2011, ss. 1-36.

VARLIK, Nükhet, “İstanbul’da Veba Salgınları”, *Büyük İstanbul Tarihi*, çev. Ahmet Aydoğan, C. 4, İstanbul 2016, ss. 146-151.

VARLIK, Nükhet, “New Science And Old Sources: Why The Ottoman

Experience Of Plague Matters”, *The Medieval Globe*, vol. 1, 2014, ss. 193-227.

VARLIK, Nükhet, “*Oriental Plague*” or *Epidemiological Orientalism? Revisiting the Plague Episteme of the Early Modern Mediterranean*, Amsterdam University Press, 2017, ss. 57-87.

VARLIK, Nükhet, “Osmanlılarda Veba Salgınları”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, S. 296, İstanbul 2018, ss. 30-36.

VARLIK, Nükhet, “Taun”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.40, İstanbul 2011, ss.175-177.

VARLIK, Nükhet, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba (1347-1600)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017.

YILDIRIM, Hacı Osman, Şener, Murat, Dutoğlu, Salih, “7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569): Özet-Transkripsiyon-İndeks”, T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1998.

YILDIRIM, Nuran “Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyanlar ‘Karantina İstemezük!’”, *Toplumsal Tarih*, S. 150, İstanbul 2006, ss. 18-27.

YILDIZ, Fatma, *19. Yüzyıl’da Anadolu’da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 2014.

 KAMU YÖNETİMİ ENSTİTÜSÜ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ	
Makale Bilgileri:	
Değerlendirme:	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan:	* Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması:	Yapıldı / Turnitin / intihal.net vb.
Etik Bildirim:	bilgi@turkav.edu.tr
Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımcı yoktur.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları & Lisans:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır. Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.
Article Information:	
Peer-Review:	Double anonymized - Two External
Ethical Statement:	* It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks:	Yes / Turnitin / intihal.net etc.
Complaints:	bilgi@turkav.edu.tr
Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights & Licence:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study. Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.